PUBLIUS CORNELIUS TACITUS

BIOGRAFIA LUI AGRICOLA

Începuturi ale istoriei Marii Britanii

Colecţia cărţilor de referinţă – Seria Istorii

Redactor: Irina Ilie
Tehnoredactor: Dana Diaconescu

@ Editura Paideia, 2003
701341 Bucureşti, România
Str. Tudor Arghezi, nr.15, sector 2
tel: (00401) 2115804; 2120347
fax: (00401) 2120348
e-mail: paideia@fx.ro

Traducerea românească a fost realizată după textul latin
publicat de E. de Saint-Denis în colecţia Universităţilor
Franţei, Paris, Les Belles Lettres, 1942

Descriere CIP a Bibliotecii Naţionale a României
TACITUS, PUBLIUS CORNELIUS
Biografia lui Agricola: **începuturi ale istoriei Marii**
Britanii / Publius Cornelius Tacitus; trad. Eugen Cizek -
Bucureşti: Paideia, 2003
p. 54; 23,5 cm; (Colecţia cărţilor de referinţă – Seria Istorii)
ISBN: 973-596-153-9

I. Cizek, Eugen

94(410)

Publius Cornelius Tacitus

BIOGRAFIA LUI AGRICOLA

Începuturi ale istoriei Marii Britanii

Studiu introductiv, traducere şi note de
EUGEN CIZEK

PAIDEIA

Dedic această carte salvării
învăţământului limbilor clasice din România

Studiu introductiv

Relativ recent, cineva a reluat, la unul dintre posturile noastre de televiziune, o veche aserţiune şi a declarat că „românul s-a născut poet". O actriţă inteligentă a replicat că mai bine românul s-ar fi născut „vrednic", şi nu poet. Tacit s-a născut de fapt atât poet, cât şi vrednic. Cândva, Friedrich Leo l-a definit ca „poet al istoriei". Într-adevăr, istoriografia era pentru romani nu ştiinţă, ci artă, literatură. Fie că o considerau, ca retorul Rufos, a patra specie a artei oratorice, fie că, precum Cicero, o estimau gen literar independent, dar foarte apropiat de meşteşugul elocinţei, fie că o socoteau „într-un fel poezie în versuri libere", precum Quintilian. De fapt, Tacit a fost un istoric solid, în sens modern, un gânditor profund, dar mai ales un scriitor genial, un stilist excepţional. De aceea, în repetate rânduri, l-am caracterizat ca Homer al prozei latine şi chiar antice. Numai Platon şi Tucidide ar putea să concureze pe Tacit la statutul de cel mai valoros prozator antic. Când l-am proclamat Homer al prozei antice, ne-am gândit la valoarea lui. Odinioară însă, o studentă a noastră s-a străduit, într-o lucrare de seminar, să demonstreze strălucirea artei epice a lui Tacit. În orice caz, Tacit trebuie numărat, dacă nu printre primii cinci mari scriitori-artişti din literatura universală, cel puţin ca unul dintre primele zece talente strălucite din aceeaşi literatură universală[1].

---

[1] Pentru ideile lui Cicero privitoare la substanţa artistico-literară a istoriografiei, vezi Michel Rambaud, *Cicéron et l'histoire romaine*, ed. a 2-a, Paris, 1966, pp. 10-24; Jean-Marie André, *L'histoire à Rome. Historiens et biographes dans la littérature latine*, Paris, 1974, pp. 15-21; 56; Eugen Cizek, „La poétique cicéronienne de l'histoire", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1988, pp. 16 şi urm., în special pp. 18-23; *id.*, *Histoire et historiens à Rome dans l'antiquité*, Lyon, 1955, pp. 66-68; *id.*, *Istoria în Roma antică. Teoria şi poetica genului,* Bucureşti, 1998, pp. 60-74; Jacques Gaillard, *Approche de la littérature latine dès origines à Apulée*, Paris, 1992, pp. 37-45; pentru Quintilian şi arta scrierii istoriei, vezi Ronald Syme, *Tacito,* trad. italiană, 2 vol., Brescia, 1967-1971, pp. 192; 268-269; 363-364, Anton D. Leeman, *Orationis ratio. Teoria e pratica stilistica negli oratori, storici e filosofi romani*, trad. italiană, Bologna, 1974, pp. 453-465; 478-479; E. Cizek, *Histoire*, pp. 211-212; *id.*, *Istoria*, pp. 116-120 etc.

Reconstituirea, chiar rapidă, a biografiei lui Tacit comportă numeroase semne de întrebare. Nu ştim cu exactitate nici când s-a născut *Publius Cornelius Tacitus*, cum se numea scriitorul. Probabil între 55 şi 58 d. C., eventual în 57 d. C., aproape sigur în Gallia narboneză, la Vasio, în prezent Vaison la Romaine. Era, în orice caz, ceea ce anticii defineau ca un „om nou", *homo nouus* – ca atâţia alţi scriitori şi oameni politici romani –, adică un cetăţean roman care nu număra printre strămoşi consuli sau chiar alţi demnitari. Aparţinea de fapt burgheziei provinciale. S-a stabilit însă, încă din adolescenţă, la Roma, unde, ocrotit şi de socrul său, Iulius Agricola, Tacit a parcurs o carieră senatorială tipică, pe care o evocă el însuşi (*H*., 1, 1, 3). A asistat *neputincios* şi fără să reacţioneze în vreun fel la represiunile întreprinse de împăratul Domiţian (81-96 d. C.). De fapt, a trebuit să-l slujească pe Domiţian. Acest principe s-a dovedit a fi un bun gestionar al Imperiului, dar şi un tiran făţarnic, sângeros, vanitos, deosebit de autoritar. Conduita viitorului scriitor, iniţial numai om politic, ilustrează un caz foarte caracteristic de schizofrenie intelectuală, marcată de contrastul între o gândire contestatară şi o comportare supusă, disciplinată, faţă de o dictatură autoritară, represivă. Ca atâţia alţii, atunci şi mai aproape de vremurile noastre, oameni ca Tacit gândesc într-un fel şi acţionează ori vorbesc altfel. De altminteri, însuşi Domiţian, înainte de asasinarea sa, îl desemnase drept viitor consul. Şi efectiv, în septembrie 97 d. C., sub Principatul lui Nerva (96-98 d. C.), Tacit a îndeplinit demnitatea de consul suffect. Nu ştim cum s-a comportat el cu prilejul adoptării lui Traian ca fiu al lui Nerva. Probabil că a susţinut-o. Dar, în continuare, până în 112 d. C., Tacit n-a mai asumat nici o demnitate ori funcţie oficială, probabil ca urmare a unei anumite tensiuni survenite între el şi împăratul Traian (98-117 d. C.). Cu toate acestea, în 112 d. C., Tacit a preluat, în calitate de proconsul, guvernarea provinciei senatoriale Asia (care echivala cu segmentul occidental al actualei Turcii asiatice). Expedierea lui Tacit de la Roma, la gestionarea acestei provincii, ar putea implica cel puţin două explicaţii. În primul rând, Traian se străduia să-şi potenţeze, să-şi consolideze autoritarismul său, prudent, „liberal", tolerant, şi să se comporte faţă de ruda sa, viitorul împărat Hadrian (117-138 d. C.), ca şi cum l-ar fi desemnat ca succesor. Or, asemenea tendinţe şi chiar măsuri întâmpinau rezistenţe, de asemenea precaute. Traian a considerat deci oportun să-l îndepărteze pe Tacit de capitala Imperiului. Totodată, el l-a trimis pe Avidius Nigrinus, admirat de Tacit şi estimat ca un conducător al împotrivirilor întâmpinate de împărat, să guverneze Dacia, recent anexată. În al doilea rând, provincia Asia se situa în spatele viitorului front antipartic, pe care Traian se pregătea să-l deschidă. Aici însă era nevoie de un guvernator performant, în stare să organizeze temeinic pregătirile de război. De altfel, între 111 şi 113 d. C., Pliniu cel Tânăr, om de încredere al lui Traian,

a guvernat provincia Bithynia, de asemenea plasată în toiul pregătirilor războiului antipartic. În 114 d. C., cum ne reliefează o cunoscută inscripţie (*O. G. I. S.*, 437), mandatul lui Tacit în Asia a luat sfârşit. El s-a întors la Roma. Nu ştim nimic sigur cu privire la restul vieţii lui Tacit. Cum pare a demonstra sfârşitul *Analelor* lui, el a deplâns lichidarea fizică, sugerată de către Hadrian, după accesul acestuia la Principat, a lui Avidius Nigrinus şi a altor generali ai lui Traian. Căci nararea sinuciderii forţate a lui Thrasea implică, în subtext, deplângerea omorârii lui Avidius Nigrinus[2]. A avut oare Tacit însuşi de suferit din pricina opoziţiei sale, de altfel pur ideologice, împotriva lui Hadrian? Când a murit el, poate puţin după 120 d. C., şi în ce condiţii? Şi-a publicat Tacit însuşi ultimul compartiment al *Analelor* sau, mai curând, acesta a fost editat de prietenii săi, după decesul scriitorului? Toate acestea sunt întrebări la care nu putem furniza răspunsuri incontestabile. Şi pe care, probabil, nu le vom putea niciodată limpezi.

Nu ni s-au păstrat cuvântările de avocat ale lui Tacit. De fapt, exceptând textele a două opuscule – inclusiv cel tradus de noi în continuare – nici celelalte opere ale lui Tacit nu ni s-au conservat decât parţial. Acest fapt nu trebuie să ne surprindă, dacă ţinem seama că s-a pierdut majoritatea scrierilor latine ale antichităţii. Încât s-a apreciat că noi nu dispunem decât de 10% din ceea ce s-a scris şi publicat în Roma antică. În orice caz, Tacit şi-a început activitatea de istoriograf când împlinise, probabil, patruzeci de ani. Prima scriere conservată o reprezintă tocmai „Despre viaţa şi moravurile lui Iulius Agricola", *De uita et moribus Iulii Agricolae*, sau, mai pe scurt, *Biografia lui Agricola* ori chiar *Agricola*. Tacit a publicat-o fie în ultimul trimestru al anului 97 d. C., fie în prima lună a anului 98 d. C., în legătură cu Principatul lui Nerva şi cu mandatul său de consul suffect. Acest opuscul conţine, după editorii moderni, 46 de capitole: *include de fapt un capitol important din istoria Marii Britanii*. În cursul anului 98 d. C., Tacit şi-a publicat al doilea opuscul, monografia „Despre originea şi aşezarea germanilor", *De origine et situ Germanorum*, pe scurt *Germania*, tot în 46 de capitole. Între 100 şi 105 d. C., probabil chiar în ultimul an menţionat de noi, Tacit a publicat o dezbatere aparent străină de istoriografie. Ne referim la „Dialogul despre oratori", *Dialogus de oratoribus*, din care ni s-au păstrat 42 de capitole. Apoi Tacit a trecut la redactarea de scrieri istorice de respiraţie mult mai largă. Astfel, în 110-111 d. C., erau publicate „Istoriile", *Historiae*. Nu ştim cu exactitate câte cărţi cuprindeau *Istoriile*. S-au conservat numai patru cărţi şi începutul celei de a cincea, adică relatarea evenimentelor petrecute în anii 69 şi 70 d. C. Dar

[2] Pentru atitudinea lui Tacit faţă de lichidarea lui Avidius Nigrinus şi a altor generali ai lui Traian, vezi Eugen Cizek, „L'éloge de Caius Avidius Nigrinus chez Tacite et le «complot» des consulaires", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1980, pp. 276-294.

opera cea mai relevantă a lui Tacit, autentic *opus maius*, o constituie „Analele", *Annales*. Sub acest titlu, Tacit a vrut să realizeze o cronică a principilor Iulio-Claudieni (14-68 d. C.). Această scriere, în forma actuală, se încheie cu relatarea anumitor evenimente produse în anul 66 d. C. Opinăm că Tacit însuşi a fost obligat, într-un fel sau altul, să întrerupă alcătuirea acestei scrieri, care, în antichitate, conţinea 16 cărţi. Tacit a putut să redacteze primele şase cărţi sub Principatul lui Traian, iar restul după accesul lui Hadrian la conducerea Imperiului. Oricum, noi posedăm în prezent numai textul primelor patru cărţi, segmente din cărţile a 5-a, a 6-a, a 11-a, ca şi cărţile 12-16. Adică noi dispunem doar de relatarea faptelor survenite sub Principatul lui Tiberiu şi, parţial, de nararea celor petrecute sub Claudiu şi Nero.

În aproape toate operele sale, Tacit se reliefează concomitent ca un scriitor genial, cum am relevat mai sus, un magician al stilurilor, al construcţiei textului, dar şi ca un politolog remarcabil, un istoric lucid, înzestrat cu o notabilă perspicacitate, şi un filosof valoros. În aproape toate scrierile sale, Tacit făgăduieşte să relateze faptele istorice obiectiv, cu imparţialitate. Chiar în *Agricola*, el promite o naraţie alcătuită fără părtinire favorabilă şi punct de vedere nefavorabil, *sine gratia aut ambitione* (Agr., 1, 2). Asemenea profesiuni de credinţă culminează într-o celebră sintagmă din *Anale*, unde scriitorul declară că va nara fără mânie şi părtinire favorabilă, *sine ira et studio* (*An*., 1, 1, 3). Inversarea termenilor, adică situarea în primă poziţie a mâniei, pe când anterior sinonimele ei relative se aflau statuate în a doua parte a formulei, dă seama de tendinţele lui Tacit de a se apăra de a fi fost prea ostil împăraţilor şi altor personaje. Aceste declaraţii de imparţialitate au fost intens analizate de cercetători. În secolul al XX-lea s-a ajuns la concluzia că Tacit s-a străduit să fie integru, dar că el nu a putut să se exprime decât ca un avocat, deprins cu tehnicile persuasiunii oratorice[3]. El nu a putut evita pasiunea şi optica moralizatoare. Pe de altă parte, Tacit însuşi recunoaşte că orice aspiraţie spre imparţialitate obiectivă întâmpină, în vremea sa, mari dificultăţi, când se află în cauză punerea în operă a scrupulozităţii absolute. El doreşte mai ales să observe oamenii şi să îi educe.

---

[3] Vezi, printre alţii, E. Ciaceri, *Tacito*, Torino, 1941, pp. 112-113; 139-145; Alain Michel, *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966, pp. 13-17; 135; A. D. Leeman, *op. cit*., pp. 471; 478-479; R. Schoetländer, „*Sine ira et studio*. Ein Tacituswort im Lichte der römischen Prozessordnung", *Klio*, 57, 1975, pp. 217-22; Herbert Benario, *Introduction to Tacitus*, Athens, 1975, pp. 148-158; Étienne Aubrion, *Rhétorique et histoire chez Tacite*, Metz, 1989, pp. 2-5; 19-30; 55-56; 680-697; 712-725; Ronald Martin, *Tacitus*, ed. a 2-a, London, 1989, p. 25; Pierre Grimal, *Tacite*, Paris, 1990, pp. 82; 171; 311-313 etc. Pentru opiniile noastre, vezi Eugen Cizek, *Tacit*, Bucureşti, 1974, pp. 191-196; *id.,* „*Sine ira et studio* et l'image de l'homme chez Tacite", *Studii Clasice*, 18, 1979, pp. 103-113; *id*., „Tacite face à Trajan", *Quaderns Catalans de Cultura Classica*, 9-10-11, 1996, pp. 121-135; *id., Istoria*, pp. 135-136.

De fapt, Tacit se manifestă nu numai ca un *martor al timpurilor sale, ci şi ca un martor al umanităţii în general. Ca un martor şi, totodată, ca un judecător al oamenilor din toate vremurile*, inclusiv din epoca sa. Marele scriitor-istoric învederează un anumit interes – relativ rar printre istoriografii romani – pentru cauzalitatea fenomenelor istorice, pe care o caută îndeosebi în domeniul moravurilor, al psihologiei oamenilor. Factorul moral îndeplineşte, în operele lui Tacit, o funcţie metapolitică, drept temelie a judecării evenimentelor şi personajelor care le populează. Tocmai în vederea investigării pasionate a determinismului uman, Tacit recurge la metodele, la filosofia antidogmatică a Noii Academii probabiliste. Aceste metode fuseseră introduse la Roma, încă din secolul al II-lea î. C., de filosoful grec Carneade şi aplicate de numeroşi scriitori romani, precum Cicero şi alţii. În virtutea ideilor Noii Academii postplatoniciene, în realitatea concretă a vieţii nu ar exista certitudini absolute, ci numai plauzibilităţi, probabilităţi. Doar dozajul plauzibilului ar putea varia în exprimarea concretă a unor puncte de vedere diferite, chiar contrastante. Tacit crede şi el în plauzibilitate: utilizează frecvent, în operele sale, dezbaterea unor interpretări contrarii, *disputatio in utramque partem*. Ne referim la două sau mai multe explicaţii ale anumitor fenomene, îndeosebi ale comportării personajelor care îi populează scrierile. Explicaţii diferite pot include fiecare o anumită plauzibilitate. Vom regăsi această metodă interpretativă chiar în *Agricola*. Desigur, adesea Tacit estimează o interpretare mai plauzibilă decât o alta, fără a elimina complet o altfel de explicaţie, de asemenea posibilă. Cu toate acestea, Tacit ajunge să aplice dialectica probabilistă probabilismului însuşi, prin reducere la absurd. Plauzibilul este şi el supus îndoielii, încât reiese o certitudine. Astfel, genialul scriitor opinează că prevalează întotdeauna conştiincioasa servire a statului roman, indiferent de caracterul lui. În definitiv, Tacit abordează universul uman în funcţie de patru valori-cheie ori metavalori: „rol“ (bine îndeplinit în viaţa socială şi profesională), *persona*, „demnitate“, *dignitas*, „libertate“, *libertas*, şi *disciplina*. Aceste valori-cheie se sprijină reciproc: nu poate exista libertate fără disciplină şi demnitate, fără împlinirea desăvârşită a rolului care revine fiecăruia. Prevalează însă servirea impecabilă a statului, *usus rei publicae*.

Observator pătrunzător al devenirii istorice, Tacit, de regulă ostil împăraţilor, mai cu seamă lui Tiberiu şi lui Domiţian, înţelege totuşi că restaurarea vechii republici, faimoasa *libera res publica*, era imposibilă. El sesizează perfect că Principatul, chiar lipsit de un statut juridic foarte clar, constituia un regim politic total diferit de tradiţionala republică. Conştientizează mutaţiile suferite de moravurile Romei, emergenţa unui nou tip de societate. Asumă anumite prejudecăţi, dar reuşeşte îndeobşte să le depăşească. El surprinde de asemenea dialectica, interacţiunea între factorii interni şi cei externi, statuată de întreaga

istorie romană[4]. Cu toate părtinirile sale, genialul scriitor se dovedeşte un istoric în stare să reliefeze cu sagacitate nu atât detaliile politicii curente, cât marile tendinţe ale devenirii fenomenelor. Totuşi, cum am arătat mai sus, Tacit răscoleşte profund sufletul indivizilor şi mulţimilor, pentru a-l scruta cu severitate. El se manifestă ca un bun psiholog, mefient însă, adeseori chiar pesimist faţă de natura umană. Adesea face efortul să dea seama de contrastul între declaraţiile multor personaje ale sale şi scopurile lor reale. El ţinteşte să scoată în evidenţă frecvent contrastul dintre atitudinea arborată de ele, dintre chipul lor, *uultus*, şi mobilurile profunde ale comportării acestora. Mânuieşte cu abilitate percepţia spaţiului şi timpului enunţului sau reprezentate. Spaţiul şi timpul în general se scurtează când interesele Romei sunt temeinic slujite şi se lungesc în împrejurări defavorabile imperiului Cetăţii[5]. *Tacit se exprimă ca un „romanocentrist" consecvent.* Perceperea elastică a spaţio-temporalităţii reprezentate ilustrează un univers taciteic făurit din tensiuni. De fapt, tensiunilor şi discontinuităţilor universului lăuntric taciteic le corespund tensiunile şi discontinuităţile reliefate de textele marelui artist, de „discursul" rostit de el.

Cum am remarcat mai sus, strategia literară taciteică nu este numai strălucitoare, ci şi mânuită cu deosebită acribie. Genialul artist sugerează frecvent un imaginar zămislit din gravitate, timbru solemn, dar şi din ironie subtilă, din umbre şi lumini, din polisemie captivantă. Universul artistic al lui Tacit este mai cu seamă conotativ. Întocmai ca acela al poeţilor. Procedeele stilistice şi compoziţionale sunt consecvent adaptate imaginarului „poetului"-istoric. „Discursul" scriitorului se dezvăluie convertit într-o magică ficţiune. Tacit trăieşte din plin evenimentele pe care le prezintă: le trăieşte odată cu desfăşurarea lor, evoluează împreună cu ele şi cu personajele sale, ca şi cum nu ar fi cunoscut efectul faptelor relatate. Scriitorul uzitează o adevărată comuniune între vocea sa auctorială şi personajele înfăţişate de el. Recurge la o complexă industrie stilistică, îndatorată artei oratorice, retoricii vremii sale. Izbuteşte să fie adesea

---

[4] Pentru politica internă a Romei şi observaţia sociopolitică taciteică, vezi E. Ciaceri, *op. cit.*, pp. 53-72; Dionis M. Pippidi, *Autour de Tibère*, Bucureşti, 1944, p. 24; R. Syme, *op. cit.*, pp. 212-235; 743-800; 834-881; A. Michel, *op. cit.*, pp. 15-202; Gheorghe Ceauşescu, „Concepţiile lui Tacit asupra politicii externe romane", *Studii Clasice*, 11, 1969, pp. 145-155 (pentru dialectica extern-intern); E. Cizek, *Tacit*, pp. 202-210; P. Grimal, *op. cit., passim*; J. Gaillard, *op. cit.*, p. 112.

[5] Cu privire la structurarea taciteică a spaţiului şi timpului enunţării, dar şi a enunţului, vezi Eugen Cizek, „La structure du temps et de l'espace dans l'*Agricola* de Tacite", *Helicon*, 7, 1968, pp. 238-249; *id.*, „Structure du temps et de l'espace dans la *Germanie* et le *Dialogue des orateurs* de Tacite", *Analele Universităţii Bucureşti. Seria Limbi Clasice şi Orientale*, 20, 1971, pp. 15-21; *id., Tacit*, pp. 151-174.

grav, patetic, solemn, fără a cădea niciodată în ridicul. Apelează cu succes la glose, la secvenţele interpretative, precum şi la sentenţe, la formule deosebit de percutante. Alternează, cu un uimitor meşteşug, descripţiile, naraţiile pure, portretele personajelor şi cuvântările atribuite acestora, *contiones*. Acestor cuvântări, pe lângă funcţiile tradiţionale ale discursurilor puse pe seama personajelor de istoricii antici (adică dramatizarea acţiunii şi explorarea pregnantă a psihologiei actorilor evenimentelor), Tacit le conferă o a treia vocaţie. Căci, prin asemenea cuvântări, Tacit îşi exprimă adesea propriile opinii în legătură cu faptele reproduse. Adevărate scenarii, impregnate de talentul stupefiant al autorului, se configurează în textul taciteic. Predomină gravitatea expunerii, la nivelul scriiturii, pregnanţa, densitatea, concizia. Tacit utilizează, cu notabilă artă, cuvinte care pot avea mai multe înţelesuri. Încât cititorul este obligat să reflecteze asupra sensurilor, deosebite între ele, pe care le adoptă anumiţi termeni şi să aleagă el însuşi. Pe de altă parte, orice traducere a unei scrieri a lui Tacit comportă un material lexical mai bogat, mai multe vocabule decât cele întrebuinţate de scriitor. Stilul lui Tacit se remarcă prin apetenţa spre o exprimare concomitent vibrantă şi vibrată. Genialul scriitor jonglează cu alternanţa între arhaisme, termeni folosiţi de poeţi, accepţiile iniţiale ale cuvintelor şi conotaţii ori lexeme „moderne“, adică puse în circulaţie în vremea sa. Tacit face frecvent apel la litote, metafore – în special verbele sunt întrebuinţate cu o valoare semantică figurată – elipse, disimetrii, antiteze, sinecdoce şi mai ales metonimii. Stilul său nu poate fi încadrat în nici unul dintre marile curente estetice ale antichităţii clasice, clasicizante sau anticlasice, anticlasicizante. Recurge la experienţa tuturor predecesorilor săi, dar topeşte totul într-o retortă fascinantă şi foarte originală. Uzitează zestrea stilistică a antecesorilor, îndeosebi cea lăsată de Salustiu, Titus Livius, Vergiliu şi de alţi poeţi.

*
* *

Înainte de orice, Tacit se înfăţişează ca *un paladin al libertăţii* încă din prima sa scriere. De altfel, cum a subliniat Ettore Paratore, în *Agricola* descoperim lesne ideile cardinale profesate în operele ulterioare de către scriitor, „i capisaldi“ ai gândirii taciteice[6]. Ca şi particularităţile stilului său atât de original. Chiar şi

[6] A se vedea Ettore Paratore, *Tacito*, ed. a 2-a, Roma, 1962, pp. 190-191; de asemenea, Eugen Cizek, „Autour de Tacite“, *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 35, 1993, pp. 219-244, în special pp. 230-231. J. Gaillard, *op. cit.*, p. 111, releva că, în *Agricola*, sunt evocate toate problemele gestionării Imperiului, în cadrul unei adevărate lecţii de politică şi de politologie.

aprecierea nopţii ca sediu al relelor şi al spaimei, frecvent evocată astfel în *Anale*, apare iniţial în *Agricola (Agr*., 26, 1; 34, 2).

Problema speciei literare practicate de Tacit în *Agricola* a ridicat, în exegeza modernă, numeroase semne de întrebare, la care s-au dat răspunsuri divergente. Pentru că acest opuscul se diferenţiază sensibil de multe biografii alcătuite la Roma. Astfel, s-a susţinut că, de fapt, *Agricola* ar pune în operă un elogiu funebru, o *laudatio funebris*, a socrului autorului. În orice caz, Tacit a compus o biografie de tip special, în care viaţa lui Iulius Agricola apare în toate contextele în care se desfăşurase. Se ajunge astfel la un nou tipar biografic. Tacit împrumută felurite matrice, provenite din mai multe specii literare, pentru a înfăptui o structură relativ simetrică. Nararea propriu-zisă a vieţii lui Agricola se situează între un elogiu funebru, o condamnare a lui Domiţian şi o descripţie a Britanniei. De altminteri, finalul biografiei comportă şi o „consolare", *consolatio*, adresată familiei lui Iulius Agricola şi autorului însuşi. Pe de altă parte, cum am arătat mai sus, este implicat de asemenea *un capitol deosebit de important din istoria Marii Britanii*. Simetria, reiterăm ideea, relativă a tiparelor încorporează aşadar un elogiu funebru, în capitolele 1 şi 45-46, care încadrează reprobarea lui Domiţian, în capitolele 2-3 şi 39-44, existenţa propriu-zisă a lui Agricola, în capitolele 4-9 şi 18-38, descripţia Britanniei, în capitolele 10-17. Această descripţie se situează aşadar în centrul însuşi al biografiei. Desigur însă că, în fiecare secţiune din opuscul, pot fi identificate elemente pendinte de alte segmente ale biografiei. În orice caz, combinarea tiparelor corespunde unui amestec de obiective complexe de idei. De altfel, Tacit însuşi recunoaşte caracterul plurivalent al opusculului său. Afirmă că are în vedere figurarea – fără a avea o autentică experienţă literară, cum declară explicit – a robiei îndurate de romani sub Domiţian, căreia îi contrapune „fericirea" dobândită în timpul Principatului lui Nerva. În aşteptarea unei asemenea scrieri, căci biograful se gândea probabil la *Istorii*, îşi propune să redacteze o lucrare menită onorării cu pietate a lui Iulius Agricola. Prin urmare, prevalenţa revine biografiei lui Agricola, dar opusculul urmează a include totodată blamul unei autocraţii tiranice. Scriitorul adaugă că are nevoie de o permisiune specială ca să-şi glorifice socrul, dată fiind vitregia vremurilor, când publicul cititor acceptă mai uşor reprobarea unor oameni decât exaltarea altora (*Agr.,* 3, 3; 1, 4). Prezentarea Britanniei, repetăm, ocupă, în această structură complicată, o poziţie centrală, mai cu seamă deoarece în această zonă se revelaseră virtuţile pilduitoare ale lui Iulius Agricola. Biograful reliefează de altfel semnificativa contribuţie a lui Agricola la explorarea lumii, practicată anterior de către Pomponius Mela. În ultimă instanţă, emerge pretutindeni revelarea caracterului lui Iulius Agricola. Cu sagacitate, Jacques Gaillard a semnalat că Tacit nu alcătuieşte biografia unui împărat, ci a unui leal slujitor al

statului[7]. Prin urmare, încă din prima sa scriere, Tacit pune stăruitor în evidenţă preeminenţa servirii statului. Noi însă opinăm că Tacit evită să făurească biografia unui principe, deoarece, încă de la începutul activităţii sale literare, se mefiază de împăraţi, chiar dacă elogiază ostentativ, parţial sincer, dar relativ obligat, pe Nerva şi pe Traian. S-a remarcat totodată că figura căpeteniei britanne Calgacus aminteşte de personaje ale lui Iulius Caesar, precum Critognatus şi Vercingetorix. Oricum, în *Agricola*, Tacit schiţează, după părerea noastră, nu numai o biografie de tip special, ci şi micul preroman al vieţii duse de eroul său, aproape ceea ce germanii definesc ca „Bildungsroman".

În pofida adeziunii sale la ideile şi metodele probabilismului, Tacit nu pune la îndoială virtuţile lui Iulius Agricola. După cum nu se îndoia nici de necesitatea servirii statului sau de valorile-cheie. În realitate, Iulius Agricola apare ca unul dintre rarele personaje ale textului taciteic cărora nu li se reproşează nimic. El este celebrat mai intens decât Germanicus în *Anale*. Tacit privilegiază ostentativ, în operele sale, antieroii, dar, încă din *Agricola,* le opune eroul autentic, care fusese socrul său. Acesta se contrapunea nu numai lui Domiţian, ci şi căpeteniilor rezistenţei stoicilor, care, sub Flavieni, preferaseră sfidarea ostentativă, orgolioasă, slujirii Romei în chip conştiincios, prudent, în tăcere, pe care o asumase Agricola. În definitiv, Iulius Agricola întrupase valorile-cheie sau metavalorile lui Tacit. Practicase o anumită libertate, dar în condiţiile disciplinei, cu demnitate, când îşi îndeplinise fără crâcnire „rolul" sociopolitic, misiunea primită. Încât, pentru Tacit, Iulius Agricola constituie ceea ce reprezentase cândva, pentru romanii Republicii, Cincinnatus, modelul colectiv, idealul uman autentic, eroul desăvârşit. Îi precizează datele naşterii şi decesului, îi zămisleşte chiar portretul fizic (*Agr*., 44, 1-2). Desigur însă că biograful insistă asupra calităţilor morale ale eroului său. Încă din perioada primelor misiuni publice, mai ales militare, Agricola asumase un remarcabil simţ al datoriei riguros îndeplinite, dar şi modestie. Ca guvernator al Aquitaniei, provincie gallo-romană, Iulius Agricola îşi adusese la îndeplinire misiunea cu blândeţe, echitate, seriozitate, aplicaţie, ca şi cu o comportare destinsă, integritate, dezinteresare. Pe scurt, întreaga activitate a lui Agricola fusese marcată de moderaţie, prudenţă, dar şi de o autentică glorie. El

[7] *Agricola* este apreciată ca o *laudatio funebris* de către Pierre Grimal, *Literatura latină*, trad. românească de Mariana şi Liviu Franga, Bucureşti, 1997, pp. 369-370. *Consolatio* a fost reperată la sfârşitul opusculului de către R. Martin*, op. cit.,* p. 48. Pentru semnalarea faptului că Tacit redactează biografia unui slujitor al statului, şi nu a unui principe, vezi J. Gaillard, *op. cit.,* p. 110. Pentru activitatea lui Iulius Agricola în general şi mai ales în Britannia, a se vedea M. Streng, *Agricola. Das Vorbild römischer Staathalterschaft nach den Urteil des Tacitus*, Bonn, 1970; dar şi Paul Petit, *Histoire générale de l'Empire romain*, Paris, 1974, pp. 122-123.

atestase totdeauna o demnitate de nestrămutat (*Agr*., 6-9; 42, 5; 44, 3-5). Se comportase precaut sub Principatul despotic al lui Nero, ca şi, ulterior, sub Domiţian (*Agr.*, 6, 4-5; 40, 5). Opusese provocării stoice virtuţi care, în limba latină, sunt redate prin termeni ca *obsequium, modestia, uigor, industria,* obţinând astfel o glorie superioară celei dobândite prin sfidarea opoziţionistă abruptă (*Agr*., 42, 5-6). Aceste vocabule sunt tălmăcite în traducerea ce urmează. Fără îndoială însă că Tacit stăruie asupra însuşirilor de performant general şi gestionar, învederate de socrul său în guvernarea Britanniei. Gesta lui Agricola culminase prin zdrobirea caledonienilor din nordul extrem al actualei Scoţii, în bătălia de la muntele Graupius (*Agr.,* 9, 7; 18-38). În continuare, Tacit narează viaţa discretă, demnă, a lui Agricola la Roma, unde fusese rechemat de Domiţian, şi moartea lui, care suscitase o dezamăgire profundă în rândurile opiniei publice.

Conduita lui Agricola este pusă în contrast cu aceea care îl caracterizase pe Domiţian, despot crud, viclean, ipocrit, disimulat, nemilos şi sângeros. Deşi elogiază prudenţa lui Iulius Agricola, Tacit, care nu evită pretutindeni contradicţiile, regretă pasivitatea senatorilor şi pe a sa în timpul celui din urmă Flavian, prin excelenţă în vremea marii terori din 93-96 d. C. (*Agr*., 2-3; 45). În această secvenţă istorică, timpul enunţului, al evenimentelor este perceput de biograf ca deosebit de lung. Spre sfârşitul biografiei, Tacit îşi accentuează severitatea faţă de apatia demonstrată de senatori. Totuşi reproşurile aduse lor şi autoreproşul sunt în parte limitate de reliefarea demnităţii tăcute, precaute, impregnate de o adevărată rezistenţă spirituală, vădită de Iulius Agricola. Desigur, el deplânge faptul că nu putuse să asiste ultimele clipe ale socrului său.

Tacit se revelează, cum am arătat mai sus, ca un împătimit de libertate. Tocmai pentru că suportase despotismul în tăcere, cu o docilitate oarbă, Tacit îl detesta profund şi îndrăgea libertatea. Recurgând la una dintre numeroasele sale antiteze, Tacit contrapune de regulă libertăţii, *libertas*, sclavia, *seruitus*. De fapt, în *Agricola*, biograful conferă noţiunii de *libertas* trei semnificaţii fundamentale.

Prioritatea revine, fără urmă de îndoială, libertăţii romanilor. Pierdută de aceştia sub Domiţian, când cetăţenii au trăit culmea sclaviei, în vreme ce strămoşii lor zăriseră marginile libertăţii. Le fuseseră smulse, din pricina anchetelor şi spionării lor, chiar mijloacele de a vorbi şi de a asculta (*Agr.,* 2, 3). Deci libertatea intră în contrast cu sclavia. De altminteri, Tacit declarase că îşi propusese să relateze „amintirea sclaviei". În primul rând, Tacit deplânge pierderea libertăţii de către senat, căruia îi fusese impusă tăcerea absolută. Cu toate acestea, Tacit deplânge în special pierderea libertăţii de exprimare, de a se scrie ceea ce se gândeşte. Semnalează că operele literare ale victimelor lui Domiţian fuseseră incinerate în pieţe publice de promagistraţii tineri, care făceau parte din corpul

vigintivirilor. Cu o ironie necruţătoare, Tacit opinează că autorităţile imperiale consideraseră că pe rug se pot nimici vocea poporului roman, libertatea senatului şi conştiinţa speciei umane. Căci fuseseră surghiuniţi şi filosofii, oamenii de cultură, ca să nu mai subsiste nimic cinstit la Roma. Senatorii ar fi putut să piardă memoria împreună cu vorbirea, dacă ar fi ajuns să uite, astfel cum se deprinseseră să tacă (*Agr*., 2, 1; 2). Fireşte, sub Antonini, libertatea era limitată, dar ei izbuteau să combine regimuri politice anterior incompatibile, Principatul şi libertatea (*Agr*., 3, 1). Tacit ştia că Principatul Antoninilor, al lui Nerva şi al lui Traian, era autoritar, dar moderat, şi că nu exista o altă soluţie pentru romani decât acest rău mult mai mic. Am notat mai sus că el nu va scrie niciodată o biografie a unui împărat.

Scriitorul alocă însă conceptului de *libertas* un al doilea sens, de altfel dificil de circumscris. Tacit reliefează că britannii şi, în general, supuşii Imperiului suportă poverile impuse de statul roman dacă nu sunt umiliţi, dacă administratorii romani renunţă la abuzuri (*Agr.*, 34, 5). Într-adevăr, biograful se pronunţă pentru o gestionare corectă, relativ umană, a provinciilor. El pare a crede că se pot reconcilia între ele gustul mândru al britannilor pentru independenţă şi o politică romană provincială care să respecte susceptibilităţile şi demnitatea indigenilor (*Agr*., 13, 1). Totuşi, în alte enunţuri, prin excelenţă în cuvântarea atribuită lui Calgacus, libertatea echivalează cu autodeterminarea britannilor şi a altor supuşi ai Romei, iar sclavia cu anexarea lor de către romani. Incontestabil, Tacit nu putea subscrie la un asemenea punct de vedere, deşi, astfel cum vom semnala într-o notă la traducerea subsecventă, rechizitoriul antiroman al lui Calgacus pare mai convingător decât discursul pus pe seama lui Iulius Agricola. Oricum, din cuvântarea lui Agricola nu emerg noţiuni ca libertatea şi sclavia, *libertas, seruitus*. În ultimă instanţă, pentru Tacit nu are preţ decât libertatea romanilor, pierdută sub Nero şi Flavieni, chiar sub Principat, şi parţial recuperată în vremea lui Nerva.

Apare totuşi, în *Agricola*, şi un alt sens al conceptului de *libertas*. Această accepţie a cuvântului emerge din pasajul, consemnat mai sus, unde este menţionată antinomia dintre comportamentul lui Iulius Agricola şi cel al stoicilor opoziţionişti. Animat de moderaţia sa firească, Iulius Agricola refuză proconsulatul unei provincii – Asia ori Africa – la care avea tot dreptul, spre a evita mânia vicleană şi ipocrită a lui Domiţian (*Agr.*, 42, 1-4). Încât Agricola nu ar fi îmbrăţişat un zadarnic şi ostentativ spirit de libertate, de fapt cel profesat de opoziţionistii declaraţi. Aceştia afişaseră o libertate clar respinsă de Tacit, decis să privilegieze adevărata *libertas*: cea a lui Iulius Agricola. Totuşi, de data aceasta, *libertas* nu mai contrastează explicit cu *seruitus*. Tacit estimează că „libertatea“

stoicilor, ostili lui Domiţian, recuza *disciplina* şi implica permisivitatea exagerată, dezordinea, *licentia*.[8]

Stilul din *Agricola* este cel prezentat pe scurt mai sus: cu anumite nuanţe. Indubitabil, Tacit nu atinge vârful originalităţii sale, neclasicizante, dacă nu anticlasicizante, rezervat pentru *Anale*. Totuşi regăsim, încă de acum, densitatea conceptuală excepţională, concizia pregnantă stupefiantă, care caracterizează demersul stilistic taciteic. Ca şi ritmul dinamic, vibrat şi vibrant. Nu lipsesc procedeele compoziţionale taciteice mai sus evocate. Nici urme de dialog ori de monolog, ale unor personaje sau grupuri de oameni. Jocul iscusit al elipselor, foarte îndrăzneţ utilizate, până la limitele permise de limba latină, al metonimiilor, litotelor, antitezelor, zeugmelor, hiperbolelor se impune încă din *Agricola*. Spre finalul textului, scriitorul recurge chiar la apostrofă, încât se adresează direct lui Iulius Agricola, decedat de atâţia ani. Tacit uzitează de asemenea glose, comentarii ale sale pe marginea faptelor invocate, de regulă pe timbru oratoric, ca şi sentenţe, apoftegme percutante. Cuvântările puse pe seama lui Calgacus şi Agricola configurează o veritabilă „controversă", *controuersia,* declamatorie, ca în şcolile retorilor. Desigur, nu totdeauna seriozitatea, gravitatea vibrată şi patetică a lui Tacit se află la acelaşi nivel. Remarcabil de îmbibate de patos şi de *grauitas* se dovedesc mai ales cuvântările rostite de cei doi comandanţi ai armatelor care se înfruntaseră pe muntele Graupius, descrierea anumitor bătălii, evocările laşităţii senatului, apostrofa şi îndeobşte figurarea sfârşitului marelui Agricola. Peste tot însă domină cu autoritate *grauitas* taciteică, aproape lirică, prin excelenţă situată sub semnul esteticii sublimului. De aceea putem afirma că magnificul talent al lui Tacit, ca şi ideile lui remarcabile se dezvăluie cititorului român încă din *Agricola*.

Eugen CIZEK

[8] Cu privire la accepţiile taciteice ale termenului *libertas*, vezi Walter Jens, „Libertas bei Tacitus", *Hermes*, 84, 1956, pp. 331-352; W. Liebeschutz, „The Theme of Liberty in the *Agricola* of Tacitus", *Classical Quarterly*, 19, 1966, pp. 126-139; E. Aubrion, *op. cit*., p. 707; Meinlof Vielberg, *Pflichten, Werte, Ideale. Eine Untersuchung zu den Wertvorstellungen bei Tacitus*, Heft 52, *Hermes,* Stuttgart, 1987, pp. 128-168; E. Cizek, *Autour de Tacite*, pp. 229-230; *id., Histoire,* p. 233. Referitor la *libertas* în general la Roma, vezi Yves Roman, *Empereurs et sénateurs. Une histoire politique de l'Empire romain. I-er – IV-e siècle*, Paris, 2001, pp. 53; 106; 126-127; 315.

Biografia lui Agricola

I. 1. Nici chiar în timpurile noastre nu a pierit obiceiul de a încredinţa viitorimii faptele şi moravurile bărbaţilor vestiţi, ori de câte ori o anumită virtute însemnată şi nobilă a biruit şi a depăşit cusurul comun micilor şi marilor cetăţi, necunoaşterea şi defăimarea a ceea ce este de seamă. Deşi vremurile sunt nepăsătoare faţă de tot ce le priveşte. 2. Dar, la înaintaşii noştri, după cum era lesnicios şi îndeosebi la îndemână să se săvârşească înfăptuiri vrednice de a fi amintite, tot astfel fiecare scriitor foarte vestit era călăuzit numai de preţul mulţumirii de sine când înfăţişa virtutea, spre amintire, fără părtinire prietenească ori duşmănoasă. 3. Chiar faptul de a-şi povesti viaţa a fost preţuit, de foarte mulţi, ca dovadă de încredere în propriile moravuri mai degrabă decât de trufie. Iată de ce nu au fost ponegriţi şi nici socotiţi neleali Rutilius şi Scaurus[1]. Într-adevăr, virtuţile sunt foarte îndrăgite în aceleaşi vremuri în care se nasc foarte lesne[2]. 4. Dimpotrivă, acum am avut nevoie de îngăduinţă, când sunt gata să povestesc viaţa unui om care a murit. Nu ar fi trebuit s-o cer dacă l-aş fi învinuit. Într-atât sunt de crude şi de potrivnice virtuţilor timpurile noastre.

---

[1] Memorialistica, relatarea propriei vieţi sau numai a unei părţi din existenţa proprie, a apărut, spre sfârşitul secolului al II-lea î. C., ca specie a genului istoriografic complex federalizat, când acesta a început să se expandeze masiv. Primul memorialist a fost, probabil, Gaius Sempronius Gracchus, celebrul tribun al plebei. Eforturile lui Gracchus au fost continuate de alţi autori de memorii, ca Marcus Aemilius Scaurus, născut pe la 162 î. C., mort puţin după 90 î. C. Aristocrat ruinat, intrigant, a încercat, în memoriile sale, să se apere de acuzaţiile de imoralitate care i se aduceau. I-a ripostat, în alte memorii, Publius Rutilius Rufus, „Socratele roman“, cum a fost supranumit, contemporanul mai tânăr al lui Scaurus. Vezi Eugen Cizek, *Histoire et historiens à Rome dans l'antiquité*, Lyon, 1995, pp. 56-59.

[2] Acest enunţ constituie o primă sentenţă, *sententia*, taciteică. La sfârşitul acestui capitol va urma o altă sentenţă. Să se remarce amărăciunea care caracterizează începutul primei opere a lui Tacit. Totuşi, reprobarea degradării morale comportă nu numai aluzii la delaţiunea care făcuse ravagii sub Domiţian, ci şi un ecou al anumitor idei, enunţate de Titus Livius în prefaţa generală a operei sale, alcătuite sub Principatul lui Augúst.

II. 1. Am citit că au plătit cu capul elogiile lui Paetus Thrasea şi lui Helvidius Priscus, Arulenus Rusticus şi Herennius Senecio[3]. Au fost crunt loviţi nu numai autorii acestor elogii, ci şi scrierile lor, deoarece s-a încredinţat triumvirilor însărcinarea de a arde în comiţii şi în for mărturiile unor minţi foarte strălucite[4]. 2. Fireşte, Domiţian şi sfetnicii săi socoteau că, prin acel foc, pot fi nimicite glasul poporului roman, libertatea senatului şi conştiinţa neamului omenesc. Pe deasupra, au fost surghiuniţi dascălii de înţelepciune şi toţi cei ce se îndeletniceau cu adevărata cultură, ca să nu mai rămână vreodată nimic vrednic de cinstire. 3. Am dat, fără îndoială, mare dovadă de răbdare. Şi, *după cum vremea înaintaşilor noştri a văzut culmea libertăţii, noi am văzut culmea sclaviei*, fiindu-ne răpită, din cauza iscodirii oamenilor, chiar putinţa de a vorbi între noi

---

[3] Umbra lui Domiţian prevalează în biografia lui Agricola. Acest împărat (81-96 d. C.) este îndeobşte încadrat în galeria aşa-numiţilor monştri imperiali din secolul I. Totuşi bilanţul Principatului acestui suveran nu este integral negativ. El a înregistrat însă anumite eşecuri în politica internă şi, mai ales, în cea externă. Cuprins de megalomanie paranoică, de „cezarită“, a adoptat măsuri represive cumplite, mai cu seamă în ultimii ani de Principat, care au determinat asasinarea sa. A intrat în conflicte violente cu senatorii şi cu intelectualii. Tacit citise dările de seamă ale reuniunilor senatului, *acta senatus*, condamnările la pedeapsa capitală, impuse de împărat, ale capilor opoziţiei stoice senatoriale, Arulenus Rusticus şi Herennius Senecio. Quintus Iunius Arulenus Rusticus, consul în 92 d. C., executat în 93 d. C., alcătuise elogiul celebrului Paetus Thrasea, obligat să se sinucidă în 66, deoarece se împotrivise „cezaritei“ lui Nero. Arulenus Rusticus asistase la sfârşitul obligat al lui Thrasea. Panegiricul lui Rusticus comporta un adevărat act de acuzare a autoritarismului brutal. Ca şi elogiul adus lui Gaius Helvidius Priscus, praetor în 70 d. C., ginerele lui Thrasea, elaborat de Herennius Senecio. Helvidius Priscus fusese exilat sub Nero şi executat sub Vespasian (69-79 d. C.), tatăl lui Domiţian, întrucât se opusese, cu intransigenţă, politicii dinastice autoritare a acestui împărat. Domiţian determinase şi lichidarea lui Senecio.

[4] Comiţiul, *comitium*, era locul din for unde aveau loc îndeobşte reuniunile comiţiilor tribute, adunarea civilă a cetăţenilor romani. Se afla în faţa clădirii senatului şi în for, centrul activităţii publice a vieţii Romei şi oraşelor Imperiului. Aici se desfăşurau de regulă execuţiile capitale. Tacit se referă la *triumuiri capitales*, foarte tineri premagistraţi romani, membri ai ordinului senatorial, dar nu încă şi ai senatului. Făceau parte dintre cei douăzeci de premagistraţi vigintiviri. Aceşti trei tineri, triumvirii, supravegheau închisorile Romei şi execuţiile capitale. De asemenea, puteau judeca şi condamna la moarte necetăţeni din Roma, de condiţie modestă. Misiunea de a superviza incinerarea operelor lui Arulenus Rusticus şi Herennius Senecio, încredinţată acestor tineri, agrava pedeapsa infamantă dictată împotriva autorilor. Sub Tiberiu (14-37 d. C.), incinerarea lucrării istoricului Cremutius Cordus fusese supravegheată de edili, magistraţi în funcţiune şi membri ai senatului. Încă Augúst trecuse la reprimarea brutală a „delictului de opinie“. Nu ne amintesc oare aceste represiuni, îndreptate împotriva anumitor opere literare, de măsuri similare practicate în secolul al XX-lea?

şi de a asculta pe alţii. 4. Odată cu vocea am fi putut pierde chiar şi memoria, dacă s-ar fi aflat în puterea noastră nu numai să tăcem, dar şi să uităm[5].

III. 1. Numai acum răsuflăm uşuraţi. Deşi, îndată ce s-a zămislit un veac binecuvântat, cezarul Nerva a amestecat rânduieli cândva cu neputinţă de pus împreună, Principatul şi libertatea. Nerva Traian sporeşte în fiecare zi fericirea vremurilor, iar siguranţa cetăţenilor nu mai este doar o nădejde şi o năzuinţă, ci se întemeiază pe tăria şi încrederea în înfăptuirea acestei năzuinţe; totuşi, din pricina slăbiciunii oamenilor, leacurile rămân în urma relelor care ne cuprind[6]. Şi, precum trupurile noastre se dezvoltă încet, dar se sting iute, tot astfel este mai uşor să înăbuşi minţile şi cultura decât să le reînsufleţeşti; întrucât năpădeşte sufletele chiar dulceaţa trândăviei, iar lâncezeala, la început nesuferită, în cele din urmă este îndrăgită. 2. Mai ales că preţ de cincisprezece ani, mare răstimp al vieţii muritorilor, mulţi au pierit din pricini întâmplătoare, dar cei mai hotărâţi, din cauza cruzimii principelui, încât puţini dintre noi, ca să spun aşa, am supravieţuit altora şi chiar nouă înşine. În mijlocul tăcerii noastre, ni s-au răpit din miezul vieţii atâţia ani, în care cei tineri am ajuns la bătrâneţe, iar cei bătrâni, aproape la sfârşitul existenţei[7]. 3. Totuşi nu-mi va părea rău de a fi alcătuit, chiar într-o limbă nemeşteşugită şi nepricepută, înfăţişarea sclaviei trecutului şi mărturiei binefacerilor de acum. Între timp, această carte, menită cinstirii lui Agricola, socrul meu, va fi aflat în dezvăluirea pioşeniei mele laude ori îngăduinţă.

IV. 1. Gnaeus Iulius Agricola era de obârşie din vechea şi vestita colonie Forum Iulii[8]. Ambii bunici ai lui Agricola au fost procuratori ai cezarilor: ceea

---

[5] Acest cumplit rechizitoriu, dirijat împotriva tiraniei, este aşadar precedat de un amestec de ironie şi de disperare, referitor la jugularea libertăţii de opinie, pe care Tacit îl va relua în cartea a patra a *Analelor*, unde va descrie sinuciderea obligată a lui Cremutius Cordus şi arderea operei acestuia. *Vetus aetas*, cuvinte din textul latin, traduse de noi prin „vremea înaintaşilor noştri“, echivalează cu republica romană.

[6] În latineşte, *tardiora sunt remedia quam mala*, enunţ formulat anterior în prefaţa generală a operei sale de către Titus Livius.

[7] Cei cincisprezece ani echivalează cu Principatul lui Domiţian. Tacit regretă amarnic tăcerea şi supunerea atestate de el şi de alţi senatori. Vezi şi *infra,* n. 117.

[8] *Forum Iulii* sau *Foroiuliensium colonia* era o aşezare romană, cu statut de *colonia*, înfiinţată de Iulius Caesar în 46 î. C. Aici există acum oraşul francez Fréjus. Locuitorii acestei colonii, centru important al Galliei narboneze, veche provincie romană din sudul Galliilor, încă de la sfârşitul secolului al II-lea î. C., erau cu toţii cetăţeni romani. Romanizarea Galliei narboneze a fost mai profundă decât cea a Italiei. O parte din flota romană staţiona în portul coloniei *Forum Iulii*.

ce alcătuia semn de nobleţe ecvestră[9]. 2. Tatăl lui Agricola, Iulius Graecinus, făcuse parte din ordinul senatorial; devenise cunoscut datorită dragostei sale pentru elocinţă şi înţelepciune. Tocmai din pricina virtuţilor îşi atrăsese mânia cezarului Gaius. Dat fiind că nu voise să-l învinuiască în senat pe Marcus Silanus, a fost ucis[10]. 3. Mama lui Agricola, Iulia Procilla, a fost o femeie de o rară cinste. Agricola însuşi, crescut cu duioşie pe genunchii acesteia, şi-a petrecut copilăria şi cea dintâi tinereţe cultivând toate vrednicele arte liberale[11]. 4. Îl apăra pe Agricola de mrejele viciilor, în afară de firea-i bună şi neprihănită, faptul că, din cea dintâi copilărie, a avut ca locuinţă şi dascăl Massilia, loc care amesteca în chip măiestrit bunăvoinţa grecească şi cumpătarea provincială[12]. 5. Îmi amintesc că însuşi Agricola povestea adesea că, la începutul tinereţii, s-ar fi hărăzit, cu o crâncenă patimă, deprinderii filosofiei, mult mai aprig decât îi este îngăduit unui roman şi unui senator, dacă prevederea mamei sale nu i-ar fi înfrânat sufletul înflăcărat. 6. De bună seamă, mintea sa măreaţă şi avântată râvnea, mai înfocat decât se cuvine, frumuseţea şi înfăţişarea unei glorii deosebite şi înălţătoare. Puţin mai târziu, raţiunea şi vârsta l-au domolit şi, ceea ce este foarte greu, a reţinut simţul măsurii din învăţarea înţelepciunii[13].

---

[9] Procuratorii, *procuratores*, sub Imperiu, gestionau în principiu bunurile suveranilor, din Italia şi din Roma. În realitate, supravegheau atent guvernatorii de provincie senatori, ai căror adjuncţi *de facto* erau. Unii procuratori aparţineau ordinului ecvestru sau al cavalerilor, a doua categorie juridico-socială, ca importanţă, la Roma. Cavalerii trebuiau să aibă un cens (venit) de 400.000 de sesterţi. Alţi procuratori erau liberţi, adică foşti sclavi eliberaţi.

[10] Desigur, cezarul Gaius era împăratul Gaius Caligula (37-41 d. C.). Iulius Graecinus, primul senator din familie, s-a distins ca performant orator şi filosof. Alcătuise un tratat consacrat viticulturii, care, probabil, i-a atras supranumele (*cognomen*) de *Agricola*. Marcus Iunius Silanus a fost socrul lui Caligula. Acest principe l-a împins la sinucidere. Silanii se înrudeau cu Iulio-Claudienii, familia cezarilor care au „domnit" până în 68 d. C.

[11] Artele liberale, ulterior definite ca „mai umane" sau „umanioare", *humaniora*, erau, în această vreme, gramatica, dialectica, retorica, geometria, aritmetica, astronomia, muzica, medicina şi arhitectura. Numai studierea lor forma un intelectual valoros şi onest.

[12] Massilia, azi Marseille, aşezare cândva întemeiată de greci, era, cum au arătat Cicero şi Strabo, un important focar de viaţă intelectuală.

[13] Am reliefat, în repetate rânduri, încă de mai mult de trei decenii, că acest pasaj nu trebuie interpretat ca blamarea filosofiei de către Tacit. De altfel, am constatat că Tacit punea în evidenţă cu admiraţie cultivarea filosofiei de către Iulius Graecinus, tatăl lui Iulius Agricola. De fapt, Tacit nu vrea să spună că simţul măsurii nu s-ar putea dobândi cu dificultate din practicarea filosofiei, ci, dimpotrivă, că studierea acesteia presupune un efort deosebit, încununat prin câştigarea simţului măsurii. Desigur, Tacit adaugă necesitatea completării studiului filosofiei (se referea probabil la stoicism şi mai cu seamă la platonism, inclusiv la Noua Academie) cu o formaţie practică mult mai complexă, necesară unui senator roman.

V. 1. Suetonius Paulinus, comandant sârguincios şi om cumpănit, a sprijinit ucenicia militară a lui Agricola, pe care l-a preţuit şi l-a ales printre apropiaţii săi[14]. 2. Nici Agricola nu s-a purtat dezlânat, după obiceiul tinerilor, care prefac serviciul militar în dezmăţ, şi nici nu a făcut, cu delăsare, din titlul de tribun prilej de desfătări, de permisii şi de neştiinţă a situaţiei de pe teren. Dimpotrivă, Agricola cunoştea provincia, era cunoscut în armată, învăţa de la cei pricepuţi, urma pilda celor mai buni, nu căuta să-şi însuşească nimic prin deosebită fălire, nu ocolea ceva din pricina spaimei; totodată înfăptuia totul cu grijă şi spor. 3. Negreşit, niciodată Britannia nu a fost mai tulburată şi nu s-a mai aflat într-o împrejurare atât de îndoielnică: au fost măcelăriţi veteranii, s-a dat foc coloniilor, au fost blocate oştiri. Romanii au trebuit întâi să lupte pentru salvarea lor şi abia mai târziu pentru izbândă[15]. 4. Cu toate că răspunsul hotărât al romanilor se desfăşura după chibzuielile şi cârmuirea altcuiva şi deşi a revenit comandantului conducerea oştirii şi gloria provinciei redobândite, tânărul tribun a câştigat măiestrie, pricepere şi imbolduri folositoare. I-a pătruns în suflet râvna dobândirii gloriei militare, prost văzută în acele timpuri, în care nu erau priviţi cu ochi buni cei care se distingeau. Nu era mai puţin aducătoare de primejdii o faimă strălucită decât una rea.

VI. 1. Întors din Britannia la Roma, spre a obţine magistraturi, Agricola s-a căsătorit cu Domitia Decidiana, odraslă de obârşie strălucită[16]. Această căsătorie i-a netezit lui Agricola o cale lesnicioasă spre înălţimile vieţii publice. Cei doi soţi au trăit într-o uluitoare înţelegere, căci se iubeau între ei, fiecare

[14] Cucerirea romană a Britanniei a început sub Principatul lui Claudiu (41-54 d. C.). Ea s-a dezvoltat progresiv, în condiţii dificile. Suetonius Paulinus, legat-guvernator roman în Britannia între 59 şi 61 d. C., a fost un general foarte capabil. El a înăbuşit cu succes o masivă răscoală a indigenilor, în 61 d. C. Aşadar, Agricola şi-a început cariera militară în Britannia. Serviciul militar, ca ofiţer de rang senatorial, *tribunus militum laticlauius*, era obligatoriu pentru tinerii fii de senatori.

[15] Veterani romani se instalaseră în Camulodunum (azi Colchester, centrul stăpânirii romane a Britanniei). Rebelii i-au masacrat. Coloniile, armatele sunt de fapt metonimii, plurale metonimic-retorice. Doar Camulodunum era colonie romană. Numai legiunea a IX-a romană a constatat că i se tăiaseră căile de comunicaţie.

[16] Ca orice tânăr vlăstar al ordinului senatorial, după efectuarea serviciului senatorial ca tribun al soldaţilor, Agricola trebuia să asume primele magistraturi sau demnităţi senatoriale, care îi îngăduiau – după exercitarea quaesturii – să facă parte din senat. Domitius Decidianus, tatăl tinerei soţii, fusese magistrat important sub Principatul lui Claudiu. Căsătoria a avut loc în 62 d. C.

punând înaintea sa pe celălalt. De fapt, o bună soţie este cu atât mai lăudabilă cu cât o nevastă rea e mai vinovată. 2. Devenit quaestor, Agricola a obţinut prin tragere la sorţi provincia Asia, unde era proconsul Salvius Titianus[17]. Nu a fost corupt nici de provincie şi nici de proconsul; deşi Asia era bogată şi ispitea pe cei vicioşi, iar Titianus, înclinat spre orice fel de lăcomie, ar fi putut cumpăra uşor ascunderea reciprocă a samavolniciei, a guvernatorului şi a ajutorului acestuia. 3. Agricola a avut în Asia o fiică, mijloc de sprijin şi de mângâiere; căci pierduse de curând un fiu, născut mai înainte[18]. 4. Apoi, răstimpul dintre quaestură şi tribunatul plebei, dar şi anul tribunatului, le-a petrecut în linişte, departe de vâltoarea vieţii politice, ştiind că, în vremurile lui Nero, lâncezeala trecea drept înţelepciune. 5. Ca praetor, Agricola s-a folosit de aceeaşi purtare şi de aceeaşi tăcere[19]. S-a îndeletnicit mai cu seamă cu rânduirea jocurilor şi cu îndatoriri fără înrâurire însemnată, păstrând măsura între cumpătare şi belşug, încât s-a îndepărtat de risipă; dar, în schimb, a câştigat în slavă. 6. După aceea, ales de împăratul Galba ca să cerceteze bunurile templelor, Agricola a condus această însărcinare cu o astfel de sârguinţă, încât statul să resimtă numai nelegiuirea lui Nero[20].

---

[17] Asia era una dintre cele două provincii senatoriale proconsulare, cealaltă fiind Africa. Provincia Asia corespundea centrului şi vestului Turciei asiatice actuale. Conform uzanţelor, prin tragere la sorţi, proconsulatul Asiei a revenit, în anii 63-64 d. C., fostului consul Lucius Salvius Otho Titianus, fratele mai vârstnic al împăratului Otho (69 d. C.). Îl asista, desemnat tot prin tragere la sorţi, în calitate de quaestor, aşadar ca tânăr magistrat auxiliar, Iulius Agricola. Quaestura lui Agricola a durat un an, adică 64 d. C.

[18] În conformitate cu o lege, *Pappia Poppaea*, pentru fiecare copil în viaţă se putea obţine cu un an mai devreme o magistratură senatorială. Fiul decedat, cel dintâi vlăstar al lui Agricola, se născuse la sfârşitul anului 62 sau în 63 d. C. În orice caz se prevedea un anumit interval între exercitarea unei magistraturi şi postularea celei următoare din cariera anuală a demnităţilor, *cursus honorum*, care cuprindea, în ordine cronologică, quaestura, tribunatul plebei sau edilitatea, praetura şi consulatul. Agricola a asumat tribunatul plebei în anul 66 d. C.

[19] Agricola a fost praetor în 68 d. C., cu un an înainte de a împlini 30 de ani, datorită faptului că avea o fiică. În principiu, doi praetori aveau atribuţii judiciare, însă acestea, sub Imperiu, nu mai beneficiau de nici o putere reală. Ceilalţi praetori, începând chiar cu Augúst, nu deţineau decât funcţii pur administrative, prea puţin relevante. Se ocupau îndeosebi de intendenţa spectacolelor, a jocurilor.

[20] Împăratul Sulpicius Galba (68-69 d. C.) a desemnat probabil pe Iulius Agricola ca „supraveghetor al locaşurilor sacre şi al construcţiilor publice“, *curator aedium sacrarum et operum publicorum*. Nero recursese la spolierea templelor de bunurile lor de valoare, dăruite ca ofrande. Ancheta întreprinsă de Agricola a urmărit recuperarea acestor avuţii şi restituirea lor templelor. Anul următor, menţionat în capitolul subsecvent, este, indubitabil, 69 d. C., când Principatul a fost acaparat efemer de Otho.

VII. 1. Anul următor a rănit puternic sufletul şi casa lui Agricola. 2. Căci flota împăratului Otho, pe când a prădat, într-o rătăcire învălmăşită, Intimilium din Liguria, ca şi cum ar fi fost vorba de un meleag duşman, a ucis-o pe mama lui Agricola, aflată pe moşia ei. Pricina acestui omor a fost moşia însăşi şi jefuirea unei mari părţi din avuţia acesteia[21]. 3. Aşadar, Agricola a plecat ca să-şi îndeplinească sfintele îndatoriri de fiu. În drum a aflat, pe neaşteptate, că Vespasian voia puterea imperială şi de îndată a trecut de partea acestuia. 4. Mucian cârmuia începuturile Principatului şi starea Romei, Domiţian fiind încă foarte tânăr şi folosind din izbânda tatălui doar putinţa de a făptui totul după plac[22]. 5. Mucian l-a trimis pe Agricola să adune noi soldaţi. Întrucât îşi îndeplinise însărcinarea cinstit şi cu hărnicie, l-a pus în fruntea legiunii a douăzecea, care jurase târziu credinţă lui Vespasian, fiindcă se povestea că înaintaşul lui Agricola o îmboldise la nesupunere. În orice caz, chiar legaţii de rang consular socoteau această legiune ca nesupusă şi primejdioasă: un comandant de rang praetorian nu putea s-o stăpânească. Nu se ştie dacă din pricina firii sale ori a oştenilor. 6. Ales ca urmaş al înaintaşului său şi ca să pedepsească ostaşii, Agricola, cu o foarte rară cumpătare, a voit să pară că a găsit soldaţi buni şi că nu i-a făcut astfel.

VIII. 1. În fruntea Britanniei romane se afla atunci Vettius Bolanus. O cârmuia cu o moliciune prea puţin cuvenită unei provincii greu de supus[23]. Agricola şi-a domolit imboldurile şi şi-a stăpânit înflăcărarea, spre a nu se avânta prea mult, deprins să dea ascultare şi învăţat să amestece cele folositoare cu acelea ce ţin de îndatoririle fiecăruia. 2. Dar, curând, cârmuirea Britanniei a fost

---

[21] Intimilium, azi Ventimiglia, se afla în actualul golf al Genovei, adică pe coasta ligură a Italiei.

[22] Mucian, adică Marcus Licinius Crassus Mucianus, determinase trupele romane din Orient să-l proclame împărat pe Vespasian, la 1 iulie 69 d. C. După înfrângerea lui Vitellius, guvernase Roma, în aşteptarea sosirii lui Vespasian în capitală. A fost consul în 70 şi 72 d. C. şi principalul consilier al împăratului, până la moartea sa, survenită în 77 d. C. În gestionarea provizorie a Romei, îl ajutase Domiţian, care avea numai 18 ani. În 70 d. C., Mucian l-a trimis pe Agricola să recruteze noi soldaţi şi să comande legiunea *Vicesima Valeria Victrix,* care făcea parte din armata Britanniei. Această legiune trecuse greu de partea lui Vespasian. O comandase, ca predecesor al lui Agricola, Roscius Coelius. Agricola devenise astfel comandant, *legatus*, de rang praetorian al acestei legiuni. Legaţi de rang consular ai legiunii în cauză fuseseră Trebellius Maximus şi, ulterior, Vettius Bolanus, viitori guvernatori ai Britanniei romane.

[23] Vettius Bolanus comandase o legiune în luptele purtate în Armenia, sub Nero. Fusese apoi consul suffect (adică înlocuitor al consulilor *ordinarii*, cei ce preluau magistratura supremă la 1 ianuarie din fiecare an). În 70 d. C., guverna Britannia ca „legat al împăratului în loc de praetor", *legatus Augusti pro praetore,* de rang consular. Şi în *Istorii*, Tacit îi va incrimina slăbiciunile.

preluată de Petilius Cerialis, fost consul[24]. Virtuţile au dobândit prilej de a oferi pilde folositoare. În primul rând, Cerialis făurea numai osteneli şi primejdii, ca puţin mai târziu să adauge şi glorie; adesea încredinţa lui Agricola o parte din armată, pentru a-l pune la încercare. Apoi, ţinând seama de izbânzile lui, l-a pus la conducerea unor forţe militare mai însemnate. 3. Agricola nu s-a mândrit vreodată cu faima căpătată de pe urma faptelor sale; dădea seama de biruinţele sale ca slujitor al căpeteniei care avea puterea cea mai mare. 4. Astfel, datorită virtuţii când se supunea cârmuirii, precum şi sfielii în spusele sale, nu a stârnit invidie şi a obţinut adevărata glorie.

IX. 1. La întoarcerea la Roma din comandamentul legiunii, divinul Vespasian l-a înscris pe Agricola printre senatorii patricieni[25]. După aceea l-a pus în fruntea provinciei Aquitania: cârmuirea acesteia era o dovadă de cinstire deosebită şi cuprindea speranţa dobândirii unui consulat căruia Agricola era menit. 2. Cred foarte mulţi că minţilor ostăşeşti le lipseşte ascuţimea gândurilor, dat fiind că dreptatea în taberele militare este neîngrădită şi grosolană: încât se îngăduie foarte mult şi nu se foloseşte isteţimea forului[26]. 3. Agricola, cu toate că avea de a face cu nişte civili, se purta cu îndemânare şi cu simţul dreptăţii. 4. Datorită firii sale cumpănite, îşi împărţea timpul între felurite îndeletniciri şi odihnă. Când cereau adunări judiciare şi procese, se dovedea serios, zelos, aspru, dar cel mai adesea milos; dar, dacă luau sfârşit îndatoririle, nu mai rămânea

[24] Petilius Cerialis comandase legiunea a noua în Britannia, în timpul răscoalei din 61 d. C., sub ordinele lui Suetonius Paulinus. Trecuse repede de partea lui Vespasian. Comandase operaţiile militare împotriva germanilor rebeli. A fost consul suffect în 70 d. C. şi guvernator al Britanniei între 71 şi 74. Agricola a părăsit comanda legiunii sale şi Britannia probabil în 74, împreună cu Petilius Cerialis.

[25] „Divinul“ Vespasian, pentru că acest împărat, prin ceremonia apoteozei, a fost trecut în rândul zeilor, a devenit „divin“, *diuus*, după decesul lui. Şi alţi împăraţi ai secolului I d. C. (Augúst, Claudiu, Vespasian, Titus) au fost trecuţi după moarte în rândul zeilor, ca şi Iulius Caesar de altfel, şi au beneficiat de un cult specific. Desigur, cultul imperial era eminamente politic. Din vremuri imemoriale, cetăţenii romani erau împărţiţi între patricieni şi plebei. Progresiv, plebeii obţinuseră egalitatea, practic totală, cu patricienii. Acestora le-au rămas rezervate puţine privilegii, mai ales accesul la anumite confrerii sacerdotale. Cum numărul vechilor senatori patricieni diminuase sensibil, împăraţii au promovat în rândurile patricienilor anumiţi senatori plebeieni, ca Agricola. Era o dovadă de notabilă preţuire. Aquitania era într-adevăr o provincie imperială importantă. Făcea parte din Gallia „liberă“, cucerită de Iulius Caesar. Se afla în sud-vestul Franţei actuale.

[26] Adică a tribunalelor civile.

nimic din masca oficială a puterii[27]. Se lepădase de încruntare, trufie şi sete de bani. 5. Fapt foarte rar, îngăduinţa nu i-a ştirbit puterea şi nici severitatea nu a micşorat dragostea purtată lui de localnici. Dacă am pomeni cinstea şi cumpătarea lui Agricola, am jigni şi nedreptăţi virtuţile unui bărbat atât de mare. 6. Agricola nu a căutat nici chiar faima (pe care adesea şi-o îngăduie chiar şi oamenii de bine), printr-o virtute prea pe faţă vădită sau printr-o îndemâ-nare vicleană; se ferea să-şi întreacă colegii şi nici nu înfrunta procuratorii. Socotea că o izbândă astfel dobândită este lipsită de glorie, iar o înfrângere este înjositoare. 7. A cârmuit Aquitania preţ de aproape trei ani[28]. Îndată după rechemarea la Roma, i s-a oferit nădejdea preluării consulatului. S-a adăugat hotărârea să i se dea ca provincie Britannia. El nu vorbea despre aceasta, dar părea potrivit pentru o asemenea îndatorire. 8. Nu totdeauna părerea oamenilor se înşală: câteodată ea ştie să aleagă ce se cuvine să se săvârşească[29]. 9. În vreme ce era consul, mi-a făgăduit mie, care eram tânăr, mâna fiicei sale şi deci speranţe deosebite pentru cariera mea. După consulatul său, a avut loc căsătoria. Îndată socrul meu a fost aşezat în fruntea Britanniei. I s-a adăugat demnitatea preoţească a pontificatului.

X. 1. Voi înfăţişa aşezarea şi seminţiile Britanniei, amintite de mulţi scriitori, nu pentru a mă întrece cu ei, ci pentru că atunci, pentru întâia dată, a fost cu adevărat supusă[30]. Astfel, ceea ce înaintaşii, slab informaţi, au împodobit cu elocinţă, va fi încredinţat de noi cu lealitate faţă de realitatea faptelor. 2. Britannia, cea mai mare insulă cunoscută de romani, se întinde ca spaţiu şi aşezare geografică în răsărit spre Germania, iar spre apus către Hispania. La miazăzi, ea poate fi zărită chiar din Gallia, pe când partea sa de la miazănoapte nu are în faţă nici un fel de pământuri şi este bătută de o mare întinsă şi deschisă. 3. Cei mai destoinici autori, Titus Livius printre cei vechi, Fabius Rusticus printre cei mai apropiaţi de noi, au asemuit înfăţişarea întregii Britannii cu un romb

[27] „Mască“, *persona*, era un vechi termen foarte important. După Cicero, *persona* desemna îndeobşte rolul bine împlinit, în profesia cuiva, ori cel social-politic şi uman. Câteodată, ca în cazul de faţă, *persona* conservă înţelesul iniţial de „mască“, deşi nici aici nu lipsesc conotaţiile pendinte de cele două sensuri fundamentale.

[28] Adică între 74 şi 77 d. C. Agricola a asumat consulatul în 77. Apoi, pe la mijlocul verii, Agricola a ajuns în Britannia.

[29] Avem aici o altă sentenţă a lui Tacit.

[30] Descrierea Britanniei fusese realizată anterior de Iulius Caesar, Titus Livius, Strabo, Fabius Rusticus, Pomponius Mela şi Pliniu cel Bătrân. Tacit îl trece sub tăcere pe Iulius Caesar. În plus, pare a fi sever faţă de incursiunile acestuia în Britannia. Opera lui Fabius Rusticus, de altminteri pierdută, purta asupra Principatelor lui Claudiu şi Nero.

oblong ori cu o secure cu două tăişuri. 4. O asemenea înfăţişare se potriveşte dincoace de Caledonia. De aceea ea a fost pusă pe seama întregii insule. Dar pentru cei ce trec dincolo de aceste meleaguri, foarte întinsul spaţiu al pământurilor ce se prelungesc până la marginea lor cea mai îndepărtată se subţiază în formă de triunghi. 5. Când a ocolit întâia oară ţărmul acestei cea din urmă mare a Pământului, flota romană a arătat că Britannia este o insulă şi totodată a descoperit şi subjugat insule necunoscute până atunci, pe care romanii le-au numit Orcade[31]. 6. A fost zărită şi Thule, întrucât s-a poruncit să se meargă până aici: iarna se apropia[32]. Totuşi, marea leneşă şi împovărătoare pentru vâslaşi nu este mişcată nici măcar de vânt. Cred că se întâmplă aceasta deoarece sunt mai rare pământurile şi munţii, pricină şi hrană a furtunilor, în vreme ce povara adâncă a mării neîntrerupte se pune mai încet în mişcare. 7. Nu este îndeletnicirea mea să cercetez natura Oceanului şi a frământării valurilor. Căci mulţi alţii au dat seama despre ele. Aş adăuga numai un singur lucru, că nicăieri marea nu stăpâneşte o asemenea întindere. Ea poartă, în felurite locuri, braţe şi nu creşte ori scade pe coasta uscatului[33], ci pătrunde adânc şi înconjoară ţinuturi de pe ţărm; se strecoară chiar în mijlocul înălţimilor şi al munţilor, ca la ea acasă.

XI. 1. Nu se ştie dacă, astfel cum se întâmplă cu Barbarii, muritorii care, la început, au sălăşluit în Britannia au fost băştinaşi sau veniţi din altă parte. 2. Ceea ce a prilejuit felurite presupuneri a fost înfăţişarea diferită a trupurilor; căci locuitorii Caledoniei au pletele roşcate, mădularele lungi, dovedind o obârşie germanică. Pielea închisă la culoare, părul creţ şi aşezarea meleagurilor silurilor în faţa Hispaniei arată că iberii de altădată ar fi putut trece marea şi s-ar fi aşezat în ţinuturile acestora[34]. Cei mai apropiaţi de galli seamănă cu aceştia, încât fie că

[31] Încă Pytheas, în secolul al IV-lea î. C., afirmase insularitatea Britanniei, dar flota lui Agricola a dovedit acest fapt ca irefutabil. Când se referea la Caledonia, Tacit avea în vedere Scoţia, întinsă dincolo de istmul format actualmente de Clyde şi de Forth. Pliniu cel Bătrân şi Pomponius Mela consemnaseră vag şi inexact insulele Orcade.

[32] Se afirmă că, în vremea lui Tacit, Thule sau Thyle era Mainland, cea mai mare dintre insulele Shetland. Ne putem totuşi întreba dacă nu se afla în cauză Islanda. Alegaţiile subsecvente ale lui Tacit par a nu face imposibilă o asemenea interpretare. Furtunile sunt, în realitate, frecvente în Marea Nordului. Oricum, navele romane primiseră ordin să nu înainteze excesiv spre nord.

[33] În acest pasaj, admirat de exegeţi pentru frumuseţea lui poetică, Tacit vrea să spună că marea nu se limitează la mişcarea fluxului şi refluxului. El se referă probabil la golfuri adânci şi, poate, la fiorduri.

[34] Sunt naive speculaţiile lui Tacit, preluate din diverse surse. Incontestabil, nici caledonienii nu aveau nimic comun cu germanii şi nici silurii nu proveneau din Hispania. Caledonienii locuiau în nordul Scoţiei, pe când silurii sălăşluiau în actuala Ţară a Galilor (Wales). Toţi britannii erau celţi. De altfel, mai jos, Tacit înclină spre această constatare.

stăruie o origine comună, fie că de fapt pământurile îndreptate spre felurite tărâmuri au dăruit înfăţişarea trupurilor. 3. Totuşi, îndeobşte se poate crede că gallii au ocupat insula vecină lor. 4. Se pot descoperi, la galli şi la britanni, aceleaşi culte religioase, aceleaşi credinţe superstiţioase[35]. Vorbesc limbi apropiate; în înfruntarea primejdiilor învederează aceeaşi cutezanţă şi, când acestea s-au ivit, aceeaşi grabă înfricoşată de a scăpa de ele. 5. Totuşi britannii vădesc mai multă bărbăţie, ca unii pe care o pace îndelungată încă nu i-a moleşit. Pentru că noi ştim că şi gallii au fost cândva războinici dârji; apoi moleşeala s-a strecurat la ei odată cu pacea, fiind pierdute în acelaşi timp virtutea şi libertatea. 6. Ceea ce s-a întâmplat odinioară şi britannilor înfrânţi: ceilalţi rămân cum au fost gallii.

XII. 1. Puterea armelor se află în pedestrime; unele seminţii se folosesc şi de care de luptă. Căpeteniile mână de pe aceste care, iar oamenii de rând luptă înainte. 2. Odinioară dădeau ascultare regilor, iar acum sunt târâţi într-o parte şi în alta de patimile facţiunilor[36]. 3. Nimic nu este mai folositor pentru noi împotriva unor popoare foarte puternice decât faptul că nu se pot înţelege între ele[37]. 4. Rar se întâmplă ca două ori trei triburi sau seminţii să se înţeleagă pentru a îndepărta o primejdie comună; astfel încât luptă îndeobşte fiecare în parte şi sunt învinşi cu toţii. 5. Cerul este întunecat adesea de ploi şi de ceaţă; dar nu cunosc frigul aspru. 6. Zilele sunt însă mai lungi decât în lumea noastră[38]. Noaptea este limpede şi scurtă la marginile de miazănoapte ale Britanniei: de aceea nu recunoşti decât o uşoară deosebire între sfârşitul şi începutul luminii. 7. Se spune că, dacă norii nu întunecă lumina, se poate zări în timpul nopţii strălucirea soarelui, care nici nu se culcă şi nici nu se înalţă, ci trece. 8. Fără îndoială, marginile netede ale

---

[35] Tacit se referă probabil la druidism. La celţi exista casta privilegiată a druizilor, *druides*, în principiu sacerdoţi, dar care exercitau un impact esenţial asupra justiţiei, cutumelor etc. Cum ei militau pentru naţionalismul celtic, romanii au recurs la eradicarea druidismului. Aprecierile lui Tacit asupra comportamentului celţilor amintesc de consideraţiile lui Titus Livius şi mai ales ale lui Caesar.

[36] Pe vremea lui Iulius Caesar şi ulterior, până la cucerirea întreprinsă de Claudiu şi de alţii, spre jumătatea secolului I d. C., au funcţionat şefi de uniuni tribale, asimilaţi de romani regilor.

[37] Tacit ia totdeauna în consideraţie interesele Romei. În *Germania* (33, 2), va enunţa aserţiuni similare referitoare la diviziunile dintre triburile germanice, foarte utile romanilor. Acolo însă se va exprima mult mai categoric şi va implora zeii să persiste asemenea neînţelegeri. Căci el va aprecia că germanii constituiau pericolul principal pentru imperiul Romei.

[38] În timpul verii, la Roma ziua se prelungeşte preţ de 15 ore, în timp ce la Londra ea durează 16,30 ore, iar în Scoţia chiar 18 ore. Tacit va sublinia acest fenomen în textul subsecvent.

Pământului nu ridică decât o umbră puţin înaltă şi noaptea cade sub cer şi sub astre[39]. 9. În afară de măslin, viţă de vie şi altele, obişnuite să crească pe tărâmuri mai calde, glia Britanniei izvodeşte poame şi este roditoare. Aceste roade se coc târziu şi se trec iute; pricinile sunt aceleaşi pentru amândouă lucrurile, umezeala bogată şi îndelungată, care cuprinde pământurile şi cerul. 10. Britannia produce aur, argint şi alte metale, preţul victoriei[40]. 11. Şi Oceanul, la rândul său, dă naştere la mărgăritare, dar cam închise la culoare şi învineţite. 12. Unii socotesc că lipseşte meşteşugul pescarilor culegători de perle. Dat fiind că în Marea Roşie perlele sunt smulse de pe stânci vii şi încă însufleţite, pe când în Britannia sunt culese aşa cum au fost aruncate pe ţărm de valuri. Eu aş crede mai degrabă că perlelor le lipseşte însuşirea cea mai însemnată, nu însă şi nouă lăcomia[41].

XIII. 1. De fapt, britannii se supun fără şovăială birurilor şi îndatoririlor prescrise de imperiul nostru, dacă ele nu-i jignesc[42]. Îndură greu vătămările, fiindcă sunt supuşi ca să ne dea ascultare, nu ca acum să slujească în robie. 2. Dintre toţi romanii, cel dintâi divinul Iulius a pătruns în Britannia cu armata. Deşi a înspăimântat pe locuitori datorită unei bătălii prielnice lui şi a pus stăpânire pe ţărmul insulei, se poate crede că mai degrabă a atras atenţia asupra cuceririi decât că a lăsat-o moştenire urmaşilor săi[43]. 3. Apoi au urmat războaiele civile: oştirile căpeteniilor noastre s-au întors împotriva statului roman. A fost uitată Britannia, chiar în timp de pace. Divinul Augúst îi spunea acestei politici înţelepciune, iar Tiberiu, lege de nestrămutat. 4. Se ştie destul de bine că cezarul Gaius şi-a propus temeinic să intre

[39] Anticii considerau Pământul ca un disc cu extremităţile aplatizate, care nu prilejuiesc decât o umbră prea puţin groasă. Pliniu cel Bătrân (2, 10, 47) afirma că noaptea reprezenta o umbră proiectată pe Pământ, când Soarele se afla sub linia de orizont. Conul de umbră astfel generat nu ar fi putut atinge cerul şi constelaţiile.

[40] Aprecierea referitoare la aurul Britanniei este exagerată. Totuşi anticii credeau că Britannia se reliefa ca mult mai bogată decât era în realitate. De altfel, şi Dacia era considerată mai bogată decât era în fapt.

[41] Retorica şi moralizarea fac joncţiune în sentenţele taciteice. Marea Roşie, *mare Rubrum*, în funcţie de concepţiile geografice ale anticilor, ar putea fi actuala Mare Roşie sau Golful Persic.

[42] Tacit adaugă consideraţiilor relative la geografia, climatul şi etnografia Britanniei un rezumat privitor la cucerirea romană în insulă, până la asumarea guvernării provinciei de către Agricola.

[43] Divinul Iulius este, desigur, Iulius Caesar. A întreprins două expediţii în Britannia, în 55 şi în 54 î. C. Bătălia favorabilă lui ar putea fi cea din 54 î. C. (Caes., *G*., 5, 17). Efectele acestor expediţii au fost apreciate diferit de scriitorii antici, fiind exaltate de către unii şi ridiculizate de către alţii. Expediţiile vizau ţinte preventive şi punitive. Celţii din Britannia ofereau baze importante naţionaliştilor celţi din Gallia. Caesar încerca să distrugă aceste baze şi să descurajeze efortul britannilor de a-i sprijini pe galli. Principele Tiberiu a promovat, la frontiere, o strategie militară defensivă, care privea şi Britannia.

în Britannia. Cu toate acestea a renunţat, din cauza firii sale schimbătoare. Se căia iute că luase o hotărâre. Încercările sale uriaşe de luptă împotriva Germaniei se dovediseră zadarnice[44]. 5. Divinul Claudiu a reluat strădania împotriva Britanniei şi a trecut marea cu legiuni şi trupe auxiliare, luând ca părtaş pe Vespasian. Pentru acesta din urmă a fost începutul unei sorţi strălucite. Au fost supuse seminţii, au fost prinşi regi, iar Vespasian a fost arătat de soartă ca menit unui viitor măreţ[45].

XIV. 1. Cel dintâi dintre guvernatorii Britanniei, foşti consuli, a fost Aulus Plautius. I-a urmat Ostorius Scapula: amândoi au învederat însuşiri militare de seamă[46]. Treptat a fost prefăcută în provincie partea de miazăzi a Britanniei; pe deasupra, a fost adăugată o colonie de veterani[47]. 2. Anumite seminţii au fost încredinţate, ca vasale Romei, regelui Cogidumnus. El ne-a rămas foarte credincios până în vremurile noastre. Ne-am folosit de un vechi obicei al poporului roman, de mult timp dobândit, de a ţine ca unelte ale subjugării chiar şi regi[48].

---

[44] În 40 d. C., Gaius-Caligula concentrase pe ţărmurile gallice un corp expediţionar şi o flotă romană menite să pună în operă debarcarea în Britannia. Acest proiect a fost însă abandonat. În 39 d. C., Gaius-Caligula lansase o masivă campanie militară împotriva triburilor germanice, soldată cu un eşec.

[45] La Roma luase naştere un curent de opinie favorabil expediţiei de cucerire care urma să se întreprindă în Britannia. Acest curent era încurajat de cererea de ajutor militar şi de intervenţie romană formulată de căpetenii britanne. Se adăuga faptul că împăratul Claudiu avea nevoie de glorie militară. Încât, în 43 d. C., a fost pornită o expediţie împotriva Britanniei, alcătuită din patru legiuni şi trupe auxiliare. Comanda nominală a expediţiei a revenit lui Claudiu, care însă a petrecut în Britannia cel mult 16 zile. Expediţia a fost efectiv condusă de Aulus Plautius. Vespasian a comandat una dintre legiuni. În sudul insulei a fost înfiinţată, încă din 44 d. C., o provincie romană. Pentru detalii, vezi Eugen Cizek, *Claudiu*, Bucureşti, 2000, pp. 206-212. Guvernatorul noii provincii era un „legat al lui Augúst, în loc de praetor", *legatus Augusti pro praetore*, de rang consular. Primul guvernator a fost Aulus Plautius Silvanus.

[46] Aulus Plautius Silvanus a guvernat Britannia romană între 44 şi 47 d. C. I-a succedat Publius Ostorius Scapula, legat-guvernator între 47 şi 52 d. C. El a supus actuala Ţară a Galilor: Tac., *An*., 12, 32-35.

[47] Această colonie, populată îndeosebi cu veterani ai armatei romane, a fost instalată la Camulodunum (şi Tac., *An*., 12, 32, 2). Noua colonie a beneficiat de o prosperitate remarcabilă. Comercianţii şi oamenii de afaceri romani desfăşurau la Camulodunum activităţi fructuoase. Alţi romani s-au stabilit în Britannia, mai ales la Verulamium, care a primit statutul de „municipiu" (Tac., *An.,* 14, 33, 2; DC, 62, 1).

[48] Cogidumnus este menţionat numai în acest pasaj de către izvoarele antice. I-a revenit un mic stat clientelar, la sud de actuala Londră. Existau în Britannia şi alte căpetenii indigene clientelare. Să se observe că Tacit considera firească dominaţia romană, ca şi faptul că ea trebuia să se servească de mici formaţii statale clientelare. Intervine, în acest caz, şi propensiunea lui Tacit pentru ironie. În schimb, o altă căpetenie clientelară, de fapt Caratacus, s-a împotrivit romanilor. Ostorius Scapula l-a înfrânt şi l-a trimis în lanţuri la Roma (Tac., *An*., 12, 31-38).

3. Apoi Didius Gallus a păstrat cuceririle înaintaşilor săi. Cel mult a împins înainte, pe tărâmurile băştinaşilor, câteva cetăţui, cu nădejdea câştigării faimei de a fi sporit ţinuturile cârmuite de el[49]. 4. Veranius l-a înlocuit pe Didius, dar s-a stins în cursul unui an[50]. 5. Apoi Suetonius Paulinus a cârmuit Britannia, în chip prielnic nouă, preţ de doi ani: au fost supuse seminţii şi au fost statornicite străjuiri puternice. Izbânzile i-au insuflat curajul să atace insula Mona, care dădea ajutoare răzvrătiţilor. Ceea ce a descoperit duşmanilor spatele oştirilor sale[51].

XV. 1. În lipsa legatului-guvernator, britannii, fiind îndepărtată teama, vorbeau între ei despre fărădelegile subjugării. Îşi împărtăşeau jignirile suferite şi le aţâţau mai tare datorită convorbirilor între ei; spuneau că răbdarea nu slujeşte la nimic, decât să se poruncească celor care le îndurau poveri şi mai grele. 2. Cândva au avut numai un singur rege în acelaşi timp, pe când acum îndurau câte doi. Legatul-guvernator se dezlănţuie împotriva sângelui lor, procuratorul împotriva bunurilor britannilor. Pe de o parte, cârmuitorii se sfâşie între ei, pe de alta, se înţeleg ca să aducă nenorocire supuşilor. Pe unul îl sprijină centurionii, pe celălalt sclavii: amestecă toţi între ei vătămările aduse subjugaţilor. Nimic nu scapă nici lăcomiei, nici poftelor lor[52]. 3. În timpul luptei, cel mai viteaz jefuieşte; acum, de cele mai multe ori, casele le sunt răpite de netrebnici şi de laşi; copiii le sunt smulşi de lângă ei, recrutările de soldaţi le sunt impuse, ca unor oameni care ştiu să moară pentru alte pricini, dar nu pentru patria lor. 4. Cât de puţini soldaţi romani au trecut marea, pe când britannii pot să-şi numere rândurile lor,

---

[49] În 52 d. C., spre bucuria duşmanilor săi din Britannia, Ostorius Scapula a decedat în insulă, din pricina grijilor suscitate de război (Tac., *An*., 12, 39, 2). Claudiu l-a desemnat ca succesor pe Aulus Didius Gallus, care a guvernat provincia între 52 şi 57 sau 58 d. C. Tacit dezaprobă tactica politică prudentă a acestui guvernator.

[50] Quintus Veranius a succedat lui Didius Gallus la gestionarea Britanniei. Fusese, se pare, unul dintre secunzii şi prietenii lui Germanicus.

[51] Gaius Suetonius Paulinus (vezi şi Tac., *An*., 14, 29-39) era un ofiţer de valoare deosebită, considerat de opinia publică romană tot atât de performant ca vestitul general Domitius Corbulo. Era şi un intelectual rafinat, care va fi exilat de Domiţian. Într-adevăr, druidismul fanatic practicat în insula Mona şi legat de religia celţilor alimenta rezistenţa antiromană din Britannia. Mona se afla aproape de coasta occidentală a marii insule britanne. Tacit are aici în vedere actuala insulă Anglesey, deşi adesea anticii desemnau prin Mona insula Man de astăzi.

[52] Pentru misiunea procuratorilor, vezi *supra,* n. 9. Centurionii erau subofiţeri ori ofiţeri de rang inferior din armata romană. Justiţia era de domeniul autorităţii guvernatorilor, pe când perceperea impozitelor revenea procuratorilor. Centurionii depindeau de guvernator, iar liberţii, cu dispreţ calificaţi drept sclavi, de procurator. Britannii recurg la hiperbole ca să-şi exprime dispreţul faţă de liberţi. Să se remarce faptul că Tacit evocă totdeauna pe ton oratoric argumentele rebelilor împotriva stăpânirii romane.

mult mai mari. În acest fel Germania a putut să-şi scuture jugul[53]. Pe de altă parte, germanii fuseseră apăraţi de un fluviu, şi nu de Ocean. 5. Pentru britanni pricinile războaielor sunt patria, soţiile, rudele, în vreme ce pentru romani ele sunt pofta de averi şi destrăbălarea. Se vor retrage cum s-a retras divinul Iulius[54], dacă ei, britannii, se vor întrece în vitejie cu strămunii lor. Să nu se teamă de rezultatul câtorva lupte: cei norocoşi dovedesc mai mult avânt, cei nefericiţi, o tărie sufletească mai mare. 6. Acum chiar zeii s-au îndurat de britanni, deoarece ei ţin departe pe generalul romanilor şi oştirea lui surghiunită în altă insulă. Ei înşişi pot să vorbească între ei: ceea ce înainte ar fi fost foarte greu. 7. Or, în toiul unor astfel de consfătuiri, este mai primejdios să fi prins decât să cutezi.

XVI. 1. Aţâţându-se între ei prin asemenea vorbe şi prin altele asemănătoare[55], britannii, conduşi de Boudicca, femeie de neam regesc (căci ei nu ţin seama de sex când este vorba de comandamente militare), au luat cu toţii armele[56]. După ce au urmărit oştenii împrăştiaţi prin cetăţui şi au nimicit străjile romanilor, s-au năpustit asupra coloniei însăşi, ca sălaş al subjugării şi, în mânia şi în biruinţa lor, nu s-au dat în lături de la nici un fel de cruzime proprie firii barbare[57]. 2. Dacă Paulinus, aflând de răscoala din provincie, nu s-ar fi grăbit să vină în ajutorul romanilor, Imperiul ar fi pierdut Britannia. Pe care soarta unei singure bătălii a redat-o vechii supuneri[58]. Cu toate acestea au rămas sub arme foarte mulţi răsculaţi, pe care urmările propriei răzvrătiri şi teama, ce îi tulbura, de guvernatorul-legat, ca nu cumva acesta, în pofida însuşirilor deosebite, să nu

[53] Rebelii britanni fac aluzie la masiva răscoală a triburilor germanice împotriva dominaţiei romane, din 9 d. C. Aceşti răsculaţi zdrobiseră legiunile romane ale lui Varus. Ulterior, Augúst a retras graniţele Imperiului pe Rin. Anterior, ele fuseseră prevăzute a fi stabilite pe Elba. Fluviul menţionat în propoziţia subsecventă este, desigur, Rinul. Biograful recurge la unul dintre celebrele „monologuri colective“ sau discursuri rostite de un grup de oameni.

[54] Comentatorii observă că sună ironic în gura britannilor „divinul Iulius“. Britannii ridiculizau propensiunea romanilor spre divinizarea principilor şi a lui Iulius Caesar. Mai jos, britannii vor semnala că romanii, adică „norocoşii“, se avântă mai intens, pe când britannii oprimaţi atestă o tenacitate sporită.

[55] În acest fel Tacit recunoaşte că nu reproduce decât în linii mari cuvântările atribuite personajelor sale. Enunţuri similare celui de mai sus emerg adesea în operele sale.

[56] Boudicca era soţia lui Prasutagus, căpetenia iceenilor (trib situat în centrul Angliei actuale). În *An*., 14, 31 şi urm., Tacit va prezenta în detaliu marea rebeliune a britannilor.

[57] „Sălaşul subjugării“ (colonia) este, fără îndoială, Camulodunum, pe care fortăreţele din apropiere nu au putut să-l apere. Cruzimile vor fi ilustrate de Tacit în *An*., 14, 33. Britannii nu au luat prizonieri pe care să-i vândă ca sclavi. Au ucis pe romani şi pe susţinătorii lor prin spânzurare, crucificare, trecere prin foc şi sabie.

[58] Bătălia decisivă va fi narată de Tacit în *An*., 14, 33-37.

se vădească foarte aspru faţă de cei ce se predau şi să răzbune ticăloşia săvârşită asupra fiecărei victime a răzmeriţei[59]. 3. Prin urmare, a fost trimis de la Roma ca legat Petronius Turpilianus, în nădejdea că va fi mai îndurător şi că, deoarece nu suferise de pe urma fărădelegilor vrăjmaşilor, va fi mai blând faţă de cei ce se căiau[60]. După ce a liniştit mai vechile tulburări, fără să îndrăznească să mai făptuiască altceva, a încredinţat provincia lui Trebellius Maximus. 4. Trebellius, mai încet din fire şi nepriceput la treburile taberelor militare, a menţinut provincia cu o anumită blândeţe în cârmuirea ei. 5. Iată că Barbarii s-au deprins cu viciile desfătătoare. După aceea, ivirea războaielor dintre cetăţeni a oferit o dezvinovăţire îndreptăţită lâncezelii. Dar, măcinaţi de neînţelegerile cetăţeneşti, soldaţii, care înainte fuseseră deprinşi cu luptele purtate împotriva străinilor, trândăveau într-un fel de tihnă. 6. Trebellius, silit să scape cu fuga, pentru a se ascunde de mânia armatei, nevolnic şi umilit, a cârmuit apoi fără vlagă. Ca şi cum s-ar fi înţeles între ei, pe de o parte oştenii au fost ispitiţi de o îngăduinţă neobişnuită, iar, pe de alta, generalul s-a mulţumit cu izbăvirea lui, încât răzmeriţa s-a potolit fără vărsare de sânge[61]. 7. Nici Vettius Bolanus, fiindcă războaiele civile încă se prelungeau, nu a statornicit disciplina în Britannia; s-au menţinut aceeaşi neputinţă faţă de vrăjmaşi, aceeaşi vrajbă neruşinată în taberele militare, din pricina faptului că Bolanus, nevinovat şi deci neurât din cauza vreunei greşeli, dobândise dragostea oştenilor în loc de o adevărată înrâurire asupra lor.

XVII. 1. Dar când Vespasian a recâştigat Britannia, împreună cu restul lumii, au apărut mari comandanţi, oştiri însemnate şi s-a micşorat nădejdea duşmanilor[62]. 2. Îndată Petilius Cerialis a răspândit groaza în Britannia, pentru că a purces împotriva tribului briganţilor, care se spune că este cel mai numeros

[59] Britannii se temeau în măsură mai substanţială de un guvernator care se afla aproape de ei şi constatase cu proprii ochi efectele feroce ale sediţiunii decât de îndepărtata mânie a Romei.

[60] Fusese de curând consul. A guvernat provincia în 62 şi 63 d. C.; vezi Tac., *H.,* 1, 60; *An*., 14, 29 şi 39.

[61] Marcus Trebellius Maximus a gestionat Britannia între 63 şi 69 d. C. Aşadar mandatul său a acoperit parte din războiul civil din anul 69, anul celor patru împăraţi. Să se remarce accentul critic moralizator pus de Tacit când reliefează că Barbarii au asumat viciile seducătoare, importate în insulă de romani. I-a succedat ca guvernator, între 69 şi 71 d. C., Vettius Bolanus, anterior menţionat în capitolul al VI-lea.

[62] De asemenea, Suetoniu, *Vesp*., 1, consideră că Flavienii au salvat unitatea şi soarta Imperiului, grav ameninţate în timpul anilor 68-70 d. C.

din provincie[63]. 3. Au avut loc multe bătălii, uneori sângeroase. Petilius Cerialis a cuprins, printr-un război victorios, o mare parte din ţinuturile briganţilor. 4. De fapt, Cerialis a copleşit, prin sârguinţa şi faima sa, pe oricare dintre urmaşii săi. Atât cât îngăduiau împrejurările, a continuat şi susţinut strădania sa Iulius Frontinus, bărbat de seamă. A supus, pe calea armelor, neamul puternic şi războinic al silurilor; a trebuit să biruiască, pe lângă vitejia duşmanilor, chiar şi greutăţile prilejuite de meleagurile pe care le cucerea[64].

XVIII. 1. O asemenea stare a Britanniei, asemenea peripeţii ale războaielor a aflat Agricola când, în mijlocul verii, a trecut marea şi a ajuns în insulă[65]. Aici oştenii alunecau spre nepăsare, socotind că nu va mai avea loc vreo campanie militară, în vreme ce vrăjmaşii pândeau un prilej de a purcede la luptă. 2. Cu puţin înainte de sosirea lui Agricola, tribul ordovicilor nimicise aproape în întregime un pâlc de călărime, care se aflase în ţinuturile lor. Acesta a fost semnul răzvrătirii în provincie[66]. 3. Cei ce doreau războaie preţuiau această pildă şi aşteptau răspunsul proaspătului legat-guvernator. Deşi vara trecuse şi cetele de soldaţi erau împrăştiate prin provincie, iar oştenii nădăjduiau că va fi un an liniştit, împrejurări care întârziau şi se împotriveau începerii războiului, pe când celor mai mulţi li se părea mai potrivit să se supravegheze orice mişcare ce trezea bănuială, Agricola a hotărât să se ia înaintea primejdiei. A strâns laolaltă detaşamente din legiuni şi o mână de trupe auxiliare. Fiindcă ordovicii nu cutezau să coboare în câmp deschis, Agricola s-a pus în fruntea luptătorilor Romei, spre a insufla tuturor acelaşi curaj faţă de o aceeaşi primejdie şi a condus linia de bătaie la încleştarea cu vrăjmaşii. 4. Tribul ordovicilor a fost măcelărit aproape

[63] Legatul Quintus Caesius Rufus Petilius Cerialis a fost de asemenea menţionat *supra,* în capitolul al VIII-lea. Era rudă şi prieten cu Vespasian. Briganţii, *Brigantes,* erau într-adevăr o populaţie britannă importantă. Petilius Cerialis a deplasat tabăra legiunii a II-a *Hispana* de la Lindum la Eburacum (în prezent, ţinutul York).

[64] Sextus Iulius Frontinus a guvernat Britannia între 74 şi 77 d. C. Era un cunoscut magistrat, militar şi înalt funcţionar roman, consul în 73, 98 şi 100 d. C. S-a învederat a fi un excelent administrator şi scriitor reputat. Printre altele, a scris un tratat consacrat apeductelor Romei, „Despre apele oraşului Roma“, *De aquis Urbis Romae*, şi un altul de tactică şi strategie militară, *Stratagemata*. Silurii sunt consemnaţi mai sus, în capitolul al XI-lea. Vezi şi n. 34. Frontinus a atacat poziţiile întărite ale silurilor. A înfiinţat la Isca o tabără a soldaţilor din legiuni, iar la Venta Silurum un important centru de civilizaţie romană.

[65] În anul 77 ori 78 d. C. Cele şapte campanii ale lui Agricola din Britannia datează între 77 şi 83 sau 78 şi 84 d. C.

[66] Ordovicii, *Ordouices,* erau o populaţie stabilită la nord de teritoriile silurilor, pe malul stâng al râului Sabrina, azi Severn. Pe când silurii populau sudul Ţării Galilor, ordovicii locuiau în nordul actualului Wales.

în întregime. Agricola ştia foarte bine că trebuie tras folos de pe urma faimei şi că primele izbânzi ale sale vor insufla spaimă celorlalţi duşmani: a ţinut foarte mult să supună insula Mona. Am amintit mai sus că Paulinus se străduise s-o cucerească atunci când a fost chemat în Britannia de marea răscoală. 5. Totuşi, cum se întâmplă când se ia o hotărâre neprevăzută, lipseau corăbiile. Cu toate acestea, isteţimea şi dârzenia conducătorului au asigurat străbaterea mării. Auxiliarii, aleşi cu multă grijă, şi-au lăsat de o parte toate poverile[67]; căci ştiau să recunoască vadurile şi erau deprinşi de acasă să înoate. Au ştiut să se mâne pe ei înşişi, armele şi caii. Agricola i-a trimis înainte pe neaşteptate, încât vrăjmaşii au rămas încremeniţi de mirare. Ei aşteptaseră o flotă, corăbii şi o mare înaltă[68]. De aceea, băştinaşii insulei au crezut că nimic nu este greu şi de neînvins pentru oameni care mergeau la război în acest fel. 6. Astfel a fost cerută pacea şi a fost predată romanilor insula Mona. Agricola a fost socotit un cârmuitor mare şi strălucit, ca unul care, de îndată ce a intrat în provincie – clipe pe care alţii le petrec în fălire şi în dobândirea temenelilor locuitorilor –, se hărăzise cu plăcere ostenelii şi primejdiilor. 7. De altfel, Agricola nu s-a mândrit cu biruinţele. Nu socotea campanie militară sau izbândă faptul că ţinuse în frâu nişte răsculaţi învinşi de înaintaşii săi. Nu a trimis la Roma scrisori împodobite cu lauri, ca să-şi înfăţişeze înfăptuirile[69]. Dar chiar ascunderea gloriei a sporit faima lui Agricola, pentru că oamenii măsurau cât de mare este nădejdea în faptele lui viitoare, dacă trecuse sub tăcere biruinţe atât de însemnate.

XIX. 1. Cunoscând însă simţămintele locuitorilor provinciei şi totodată deprins din experienţele altora că aduc prea puţin folos biruinţele dobândite pe calea armelor, dacă sunt urmate de nedreptăţi, a hotărât să stârpească pricinile războaielor[70]. 2. A început prin el însuşi şi prin ajutoarele sale, a scăzut cheltuielile

[67] Aceşti auxiliari erau îndeosebi batavi, excelenţi înotători şi bărbaţi robuşti. Dispuneau şi ei de bagaje grele, care puteau să-i împovăreze.

[68] Locuitorii insulei aşteptau o ofensivă bazată pe o flotă de război, corăbii de transport şi pe o debarcare în timpul fluxului. Dimpotrivă, romanii au atacat în vremea refluxului, când bancurile de nisip, astfel descoperite, diminuau distanţele care trebuiau parcurse înot între coasta ordovicilor şi insula Mona.

[69] Încă din vremea Republicii, generalii victorioşi anunţau Romei izbânzile. Tacit adoptă însă un ton emfatic, când elogiază victoriile socrului său.

[70] Ca şi Cicero cândva, Tacit se declară limpede ostil spolierii provinciilor. Este partizanul hotărât al unei politici provinciale inteligente, umane, care să nu incite băştinaşii împotriva Romei şi să asigure progresiva lor integrare în *orbis*, „lumea“ Imperiului, deci romanizarea lor. Tacit converteşte aserţiunile sale într-o sentenţă strălucitoare. În continuare, Tacit arată că triburile britanne, spre a fi scutite de transporturi de grâne pe căi ocolite şi de alte servituţi, trebuiau să cumpere, cu bani grei, bunăvoinţa gestionarilor provinciei.

sale. Ceea ce pentru foarte mulţi diriguitori nu este mai puţin greu decât însăşi cârmuirea unei provincii. 3. Nu a încredinţat deloc conducerea treburilor publice liberţilor şi sclavilor: nici nu a luat în slujba sa centurioni şi soldaţi pe temeiul simţămintelor sale ori sfaturilor şi rugăminţilor altora, ci pe aceia pe care îi socotea cei mai buni şi mai vrednici de încredere. Se străduia să afle totul, dar nu pedepsea totul; era îngăduitor faţă de greşelile puţin însemnate şi aspru faţă de cele mari. Nu lua totdeauna măsuri împotriva celor ce se căiau. În fruntea însărcinărilor şi slujbelor administrative a aşezat mai degrabă inşi care nu greşeau, ca să nu aibă a pedepsi pe cei vinovaţi. 4. Agricola a îmblânzit, în chip cumpănit şi drept pentru toţi, dările, prestaţiile de grâu şi birurile datorate de provinciali, înlăturând pe cele folosite pentru câştigul unora, mai greu de îndurat decât birul însuşi. Căci britannii erau batjocoriţi când aşteptau îndelung lângă grânarele închise şi, pe deasupra, erau siliţi să cumpere grâu ca să se dezlege de datorii. 5. Se statorniciseră triburilor căi ocolite şi ţinuturi îndepărtate, încât ele erau constrânse, deşi taberele militare de iarnă romane erau foarte aproape, să care grâul în locuri neumblate. De aceea soluţia cea mai lesnicioasă devenise izvor de câştig pentru puţini funcţionari romani.

XX. 1. Întrucât, încă din cel dintâi an de cârmuire a provinciei, a stârpit aceste abuzuri, Agricola a împodobit cu o faimă deosebită pacea, care nu era mai puţin temută decât războiul, din cauza nepăsării ori purtării de nesuferit ale înaintaşilor săi. 2. Dar, îndată ce a venit vara, a adunat oştirea şi a înmulţit pregătirile de luptă. Lăuda simţul măsurii al unora, pedepsea pe nedisciplinaţi; alegea el însuşi locurile taberei militare, cerceta dinainte estuarele şi pădurile[71]. Între timp, departe de a lăsa liniştit pe vrăjmaş, îi pustia ţinuturile prin ieşiri neaşteptate. După ce îl înspăimânta îndeajuns, îl cruţa arătându-i binefacerile păcii. 3. Din această pricină multe triburi, care până atunci se purtaseră cu romanii ca şi când ar fi fost deopotrivă cu ei, şi-au potolit mânia şi le-au dat ostatici; au fost puse sub supravegherea unor străji şi cetăţui cu o atât de mare chibzuinţă şi grijă, cum niciodată înainte vreo parte de curând cucerită a Britanniei nu trecuse sub stăpânirea noastră, supusă într-o asemenea măsură.

XXI. 1. Iarna următoare[72] a fost întrebuinţată pentru hotărâri foarte bine cumpănite: căci pentru a obişnui cu desfătările păcii şi tihnei oameni împrăştiaţi,

[71] Agricola a pornit, probabil, din zona ordovicilor şi a înaintat în lungul coastei de nord-vest a actualei regiuni Chester, unde se aflau numeroase estuare.

[72] Probabil iarna 78-79 d. C., subsecventă campaniei din vara anului 78. În capitolul următor, Tacit va relata campania din vara anului 79.

neciopliţi şi de aceea înclinaţi către război, le dădea sfaturi în particular, îi ajuta pe căi publice să clădească temple, foruri, locuinţe, lăudând pe cei harnici, pedepsind pe cei lăsători. Astfel întrecerea în dobândirea de către britanni a cinstirii devenea o adevărată nevoie. 2. Într-adevăr, Agricola deprindea cu „artele liberale“ pe fiii căpeteniilor băştinaşe şi dădea întâietate darurilor naturale ale britannilor faţă de talentele gallilor, încât cei ce până de curând se împotriveau limbii romanilor râvneau la elocinţă. 3. Chiar îmbrăcămintea noastră se afla la loc de cinste şi adesea se purta toga; puţin câte puţin britannii s-au lăsat ispitiţi de vicii, de porticuri şi băi, de eleganţa ospeţelor. Nepricepuţi, numeau civilizaţie ceea ce alcătuia o parte a subjugării lor.

XXII. 1. Al treilea an de expediţii militare ne-a deschis noi seminţii. Au fost pustiite populaţii până la Tanaus, care este numele unui estuar[73]. Înspăimântaţi în acest fel, duşmanii nu au îndrăznit să hărţuiască armata romană, deşi ea era stingherită de o vreme nemiloasă; a fost chiar răgaz să se înfiinţeze cetăţui. 2. Cunoscătorii băgau de seamă că nici o altă căpetenie romană nu alesese cu atâta chibzuinţă locurile prielnice: nici o cetăţuie făurită de Agricola nu a fost cucerită prin forţă de vrăjmaşi şi nici nu a fost părăsită prin predarea ei ori prin fuga apărătorilor. 3. Iarna s-a desfăşurat fără teamă; au avut loc ieşiri dese din cetăţui, care s-au apărat fiecare prin mijloace proprii. Duşmanii, puşi pe fugă, erau cuprinşi de deznădejde, fiindcă îndeobşte cumpăniseră pierderile de vară cu izbânzi dobândite iarna. Or, atunci erau izgoniţi atât vara, cât şi iarna. 4. Agricola nu şi-a însuşit cu lăcomie faptele altora; centurion ori prefect, afla în el un martor nepărtinitor al înfăptuirilor sale[74]. 5. Unii ziceau că era prea aspru când dojenea pe cineva. În fapt, era îndatoritor faţă de cei buni, dar mustrător faţă de cei răi. 6. De altfel, mânia sa nu păstra nici un resentiment tainic, încât tăcerea lui nu era de temut. Socotea mai cinstit să jignească decât să urască[75].

XXIII. 1. Cea de a patra vară a lui Agricola în Britannia a fost întrebuinţată pentru a stăpâni mai temeinic ţinuturile pe care le străbătuse. Dacă virtutea

[73] Se consideră îndeobşte că Tanaus echivala cu actualul fluviu Tyne. Nu poseda un adevărat estuar, dar gurile acestei ape sunt navigabile pe o suprafaţă de două mile.

[74] Centurionul comanda soldaţi din legiuni, pe când prefectul se afla în fruntea unor trupe auxiliare, de infanterie sau de cavalerie.

[75] Atâţia alţi oameni importanţi ai secolului I d. C. îşi ascunseseră ura şi resentimentele secrete cu abilitate. Precum în special împăraţi ca Tiberiu şi Domiţian. În cele două capitole subsecvente, Tacit narează campaniile militare din anii 80 şi 81 d. C. Iar în capitolul al XXIV-lea va fi relatată campania din anul 81 d. C. Pe când, în capitolul al XXV-lea, Tacit va avea în vedere campania lui Agricola din anul 82 d. C.

oştirilor şi gloria numelui de roman ar fi avut margini, le-ar fi găsit în Britannia propriu-zisă. 2. Deoarece Clota şi Bodotria, împinse puternic de zbuciumul a două mări opuse, nu sunt despărţite decât de o bucată îngustă de pământ, apărată pe atunci de întărituri romane, încât întreaga încovoietură mică era stăpânită de noi, duşmanii fiind împinşi spre nord ca într-o altă insulă[76].

XXIV. 1. În al cincilea an al campaniilor militare, după ce a trecut pentru întâia oară cu o corabie romană peste un anumit fluviu[77], Agricola a pus stăpânire, prin lupte dese şi totodată prielnice lui, asupra unor seminţii necunoscute Imperiului; el a ocupat cu oştirile sale acea parte a Britanniei îndreptată către Hibernia, însufleţit de nădejde mai degrabă decât de teamă. Dat fiind că Hibernia, aşezată la mijloc între Britannia şi Hispania, apropiată chiar şi de marea gallică, ar fi putut sluji în diferite feluri, ca o foarte puternică parte a Imperiului. 2. Întinderea acesteia este mai mică decât cea a Britanniei, dar depăşeşte pe cea a insulelor din marea noastră[78]. 3. Pământul şi clima, firea oamenilor şi civilizaţia nu se deosebesc mult de cele din Britannia. Sunt cunoscute destul de temeinic intrările şi porturile insulei Hibernia, datorită legăturilor comerciale şi negustorilor. 4. Agricola primise pe unul dintre regişorii Hiberniei, alungat de o răscoală a alor săi, şi, ca pe un fel de prieten, îl păstra ca să-l folosească dacă se va ivi un prilej prielnic romanilor. 5. Adesea l-am auzit spunând că s-ar putea înfrânge şi stăpâni Hibernia cu o singură legiune şi puţine forţe auxiliare: ar aduce folos stăpânirii Britanniei, dacă armatele romane s-ar afla peste tot şi s-ar înlătura chiar şi privelişte libertăţii.

XXV. 1. De fapt, în vara când Agricola începea al şaselea an al însărcinării sale, a purces împotriva triburilor trăitoare dincolo de fluviul Bodotria, pentru că era de temut o răzvrătire a tuturor seminţiilor de dincolo, iar drumurile erau bântuite de oştiri vrăjmaşe. A cercetat porturile cu flota sa. Întrebuinţată pentru întâia oară, alături de forţele de uscat, această flotă urmărea ca într-o privelişte

[76] Clota şi Bodotria sunt actualele fluvii Clyde şi Forth. Zbuciumul valurilor se referă la flux şi la maree. Britannia propriu-zisă se termină la aceste fluvii: dincolo se situa Caledonia. Mica pungă ori încovoietură de pământ traduce vocabulul *sinus*, care desemnează golf de mare, sân, piept, poale de rochie. Într-adevăr, în această zonă, Britannia se îngustează simţitor, ca să se lărgească din nou la nord de Clyde şi Forth. Prin urmare, Agricola a pus sub control roman Scoţia meridională. El a supus ţinuturile novanţilor, din actuala peninsulă Galloway.

[77] Tacit se referă probabil la estuarul actualului fluviu Clyde. Astfel Agricola a ajuns în ţinuturile de nord-vest ale Caledoniei, până atunci aproape necunoscute de romani. Hibernia era actuala Irlandă.

[78] Marea noastră este, desigur, Mediterana. Tacit se referă la Corsica, Sardinia şi Sicilia.

deosebită faptele lui Agricola, pe când atât pe pământ, cât şi pe mare înainta războiul. Adesea în aceeaşi tabără pedestraşul, călăreţul şi corăbierul, amestecându-şi resursele şi bucuria, îşi proslăveau fiecare isprăvile şi întâmplările neprevăzute. Asemuiau, cu lăudăroşenia obişnuită a militarilor, adâncurile pădurilor şi munţilor cu vitregiile furtunilor de pe mare şi ale talazurilor, cu izbânzile dobândite asupra pământurilor ori duşmanului sau asupra Oceanului. 2. Se auzea de la prizonieri că britannii înşişi încremeneau când vedeau flota, ca şi cum s-ar fi dezvăluit taina mării lor şi s-ar fi închis cel din urmă adăpost al învinşilor. 3. Populaţiile locuitoare ale Caledoniei au trecut la înfruntare şi la lupte cu o pregătire deosebită, cu un renume mărit de faptul că era vorba de necunoscuţi romanilor. Cum se petrec lucrurile de obicei. Caledonienii năvăleau asupra cetăţuilor romane şi, în acest fel, stârneau frica. Cei laşi se prefăceau că sunt prevăzători şi îndemnau la retragere dincolo de Bodotria: să se meargă înapoi mai degrabă decât să se sufere o înfrângere. Agricola însă a aflat între timp că năpădesc vrăjmaşii, împărţiţi în mai multe cete de luptători. 4. Ca nu cumva numărul lor mai mare şi cunoaşterea locurilor să le îngăduie să-l încercuiască, şi-a împărţit şi el armata în trei părţi şi a continuat înaintarea.

XXVI. 1. De îndată ce duşmanul a aflat de noile rânduieli ale lui Agricola, şi-a schimbat pe neaşteptate felul de a lupta. Caledonienii au năvălit cu toţii, în timpul nopţii, asupra legiunii a noua, pe care o ştiau cea mai slabă, şi au năpădit în vremea somnului şi a spaimei, după ce omorâseră străjile. 2. Se ajunsese la încăierare chiar în mijlocul taberei legiunii, când Agricola, înştiinţat de iscoade cum se desfăşura înaintarea vrăjmaşilor, le-a luat urma. Porunceşte celor mai iuţi călăreţi şi pedestraşi ai săi să cadă în spatele duşmanilor şi tuturor oştenilor săi să strige cu putere; când se crăpa de ziuă au început să strălucească flamurile romanilor. 3. Astfel pe britanni i-a înfricoşat un rău îndoit. Pe de o parte, soldaţii legiunii a noua şi-au recăpătat bărbăţia şi, simţindu-se în siguranţă, luptau pentru glorie. 4. Mai mult decât atât, au atacat la rândul lor şi a avut loc o încleştare cumplită, chiar la porţile taberei, până când duşmanii au fost alungaţi. Cele două oştiri romane s-au luat la întrecere: una pentru că adusese ajutor, cealaltă ca să arate că nu avusese nevoie de sprijin. 5. Dacă mlaştinile şi pădurile n-ar fi adăpostit fuga britannilor, această izbândă ar fi fost hotărâtoare.

XXVII. 1. Cunoaşterea acestei victorii şi faima ei au sporit simţitor cutezanţa armatei romane, convinsă că nu putea fi stăvilită vitejia ei: fremăta de năzuinţa de a pătrunde adânc în Caledonia şi, din luptă în luptă, de a ajunge la capătul Britanniei. 2. Chiar cei prevăzători şi înţelepţi până de curând, după această faptă de arme, deveniseră hotărâţi şi chiar lăudăroşi. 3. Aceasta este

starea foarte nedreaptă a războaielor: toţi îşi pun în seamă izbânzile, pe când înfrângerile sunt atribuite unuia singur. 4. Dimpotrivă, britannii, socotind că nu fuseseră învinşi de vitejia romanilor, ci de o anumită împrejurare şi de iscusinţa comandantului duşmanilor, nu lăsau deloc deoparte trufia: înarmau tineretul lor, adăposteau în locuri sigure femeile şi copiii, pecetluiau, prin adunări şi jertfe, înţelegerea dintre triburi. 5. Când cele două oştiri potrivnice s-au despărţit, sufletele lor erau deopotrivă de stârnite unele împotriva celorlalte.

XXVIII. 1. În aceeaşi vară, o cohortă de usipieni, recrutată în Germanii[79] şi adusă în Britannia, a cutezat o fărădelege cumplită şi vrednică de a fi amintită. 2. După ce au ucis centurionul şi soldaţii romani amestecaţi în manipulele lor, ca să deprindă cu disciplina pe usipieni, ca nişte pilde şi călăuze, s-au urcat pe trei liburne[80], constrângând cu sila pe cârmacii acestora. Unul dintre cârmaci s-a întors la ţărm, pe când ceilalţi doi au dat de bănuială şi, din această pricină, au fost omorâţi. Încă nu se răspândise zvonul fugii usipienilor, când plutirea corăbiilor lor de-a lungul ţărmului a fost socotită ca o minune. 3. Apoi, coborând pe coastă, pentru a lua apă şi a jefui ceea ce le era de trebuinţă, au luptat cu mulţi britanni, care îşi apărau bunurile lor. Adesea usipienii biruiau, dar câteodată erau înfrânţi şi au ajuns la o asemenea lipsă de cele de care aveau nevoie, încât au mâncat întâi pe cei mai slăbiţi dintre ei şi pe urmă pe cei traşi la sorţi. 4. După ce au făcut astfel ocolul Britanniei şi şi-au pierdut corăbiile, pe care nu erau în stare să le mânuiască, mai întâi au fost prinşi de suebi şi apoi de frisoni. 5. Unii dintre ei au fost vânduţi ca o marfă şi, ajunşi pe ţărmul nostru[81], după ce schimbaseră tot felul de cumpărători de sclavi, au devenit vestiţi datorită mărturisirii peripeţiei lor.

XXIX. 1. La începutul verii[82], Agricola, lovit de o nenorocire familială, şi-a pierdut fiul născut cu un an în urmă. Nu a suferit această nefericire cu trufia făţişă a unor bărbaţi ce se socotesc puternici, dar nici, dimpotrivă, cu jalea şi

[79] Romanii considerau că existau mai multe Germanii. De altfel, pe malul stâng al Rinului fiinţau două provincii, intitulate *Germania* (*Superior* şi *Inferior*). Pe ţărmul drept al acestui fluviu, exista Germania liberă, deci în *Barbaricum*. De aici fuseseră recrutate formaţii militare auxiliare, inclusiv cele înrolate din rândul usipienilor. Acest episod va fi relatat şi de Cassius Dio: 66, 20. Istoricul elenofon va arăta că rebelii se deplasaseră pe coasta occidentală a Britanniei, ca să abordeze pe cealaltă latură a insulei tabăra romană. Ceea ce a inspirat ideea lui Agricola de a expedia o flotă să realizeze periplul Britanniei.

[80] Liburnele erau corăbii de tonaj uşor ale flotelor imperiale. Erau definite ca *liburnae* ori *liburnicae*.

[81] Adică pe ţărmul stâng al Rinului, estimat de romani ca al lor. Suebii şi frisonii locuiau pe coasta germanică a Mării Nordului.

[82] A verii anului 83 d. C. În continuare, Tacit se referă la vanitatea ostentativă a stoicilor.

mâhnirea anumitor femei. A căutat în desfăşurarea războiului leacul de care avea nevoie. 2. Agricola a trimis aşadar înainte flota, care a stârnit o cumplită şi tulbure spaimă, datorită prădării mai multor sălaşuri ale caledonienilor. Cu o armată ce ducea cu ea puţine bagaje, căreia se adăugaseră cei mai viteji britanni, puşi la încercare în timpul unei păci îndelungate, a ajuns la muntele Graupius, pe care se aşezase duşmanul[83]. 3. Căci britannii caledonieni nu fuseseră în nici un fel abătuţi de sfârşitul luptei desfăşurate înainte şi aşteptau fie răzbunarea, fie robia. Învăţaţi în sfârşit să cântărească nevoia care decurgea din primejdia comună, aţâţaseră puterile tuturor triburilor, cu ajutorul soliilor şi înţelegerilor dintre ele. 4. Puteau fi zăriţi mai mult de treizeci de mii de luptători: se strângeau tot tineretul şi vârstnicii încă în putere, vestiţi în război şi purtând fiecare decoraţiile lor, când un anume Calgacus[84], care, printre mai multe căpetenii, se deosebea datorită vitejiei şi obârşiei lui, se zice că aproape în acest fel a vorbit mulţimii adunate; ea cerea să se pornească la bătălie.

XXX. 1. „De câte ori am în vedere pricinile războiului şi strâmtorarea în care ne aflăm, nădăjduiesc din suflet ca ziua de astăzi şi înţelegerea dintre noi să fie începutul libertăţii pentru întreaga Britannie; căci şi voi toţi v-aţi unit şi nu cunoaşteţi sclavia. Nu sunt pământuri dincolo de noi şi nici chiar marea nu ne este o pavăză, întrucât ne ameninţă corăbiile romane. 2. De aceea lupta şi armele, care aduc cinstire celor viteji, sunt tot ele apărarea celor nevolnici. 3. Bătăliile de mai înainte, în care s-a dus o luptă cu soartă schimbătoare împotriva romanilor, lăsau nădejdea şi mântuirea în mâinile noastre, pentru că noi eram cei mai vestiţi din întreaga Britannie şi eram aşezaţi în adâncul unor lăcaşuri tainice: nici nu zăream ţărmurile celor înrobiţi. Aveam chiar şi ochii feriţi de vreo atingere cu tirania înjositoare[85]. 4. Pe noi, cei aşezaţi la graniţele pământurilor şi libertăţii, până în această zi ne-au apărat sălaşurile îndepărtate şi renumele tainei. Or, tot ce este necunoscut trece drept măreţ. 5. Acum însă se deschide capătul Britanniei şi nu mai fiinţează dincolo de noi nici un neam: nimic în afară de valurile mării şi stânci. Şi încă mai primejdioşi decât talazurile mării, romanii, de a căror trufie în zadar încerci să scapi prin supunere şi modestie.

[83] Muntele Graupius constituia de fapt un lanţ muntos care străbătea actuala Scoţie, de la nord-est la sud-vest. În armata lui Agricola slujeau auxiliari recrutaţi în teritoriile Britanniei, supuse de multă vreme romanilor.

[84] Numele şi persoana acestui „leader“ militar nu mai apar în nici un alt text antic.

[85] Calgacus alude la britannii care zăreau coastele Galliei aservite romanilor. El estimează Caledonia ca un fel de sanctuar al libertăţii insulei.

6. Jefuitori ai lumii, după ce au prădat totul, le-au lipsit pământuri de pustiit şi scormonesc marea; dacă vrăjmaşul lor este bogat, sunt lacomi; dacă este nevoiaş, îl asupresc. Pe ei nu i-au săturat nici răsăritul şi nici apusul. Sunt singurii care râvnesc, cu aceeaşi patimă, atât la bogăţii, cât şi la sărăcia altora. Faptului de a jecmăni, de a măcelări, de a jefui ei îi zic, în chip mincinos, imperiu puternic, iar când fac pustiu în jurul lor numesc aceasta pace[86].

XXXI. 1. Natura a vrut ca fiecărui om să-i fie foarte dragi copiii şi rudele; ai noştri ne sunt smulşi prin recrutări, ca să slujească în altă parte[87]. Soţiile şi surorile noastre, chiar dacă au scăpat de poftele trupeşti ale duşmanului, sunt pângărite în numele prieteniei şi ospitalităţii[88]. 2. Bunurile şi averile merg la plata birului, ogorul şi roadele din fiecare an la îndatoririle plătite în grâu, în vreme ce trupurile noastre înseşi şi braţele slujesc la orânduirea pădurilor şi a mlaştinilor: sunt istovite prin bătăi şi jigniri de tot felul. 3. Cei născuţi sclavi sunt vânduţi o singură dată şi pe deasupra sunt hrăniţi de stăpânii lor[89]. În schimb, Britannia îşi cumpără zilnic robia şi tot zilnic o întreţine. 4. Iar, după cum în locuinţa stăpânului fiecare sclav cumpărat de curând este batjocorit de ceilalţi robi, tot astfel, în această veche robie din lumea romană, noi, deloc preţuiţi, cădem pradă nimicirii. Căci noi nu avem ogoare ori mine sau porturi, pentru lucrarea cărora să fim puşi deoparte[90]. 5. Pe lângă aceasta, vitejia şi mândria supuşilor sunt nesuferite stăpânilor lor; îndepărtarea de Roma şi taina însăşi, care învăluie tărâmurile noastre, stârnesc bănuiala cu atât mai mult cu cât ne ocrotesc. 6. Prin urmare, lipsiţi-vă de nădejdea de a câştiga îngăduinţa romanilor. Faceţi-vă curaj, fie că vă este foarte dragă mântuirea, fie că iubiţi gloria. 7. Briganţii, conduşi de o femeie, au dat foc unei colonii, au cucerit o tabără militară; dacă n-ar fi trecut de la izbândă la trândăvie, ar fi putut să-şi scuture jugul. Noi, neatinşi de romani şi nesubjugaţi lor niciodată, punând în joc libertatea, şi nu căinţa, să arătăm de îndată, de la cea dintâi înfruntare, ce fel de bărbaţi are Caledonia[91].

---

[86] Calgacus se referă, cu înverşunare, la ceea ce romanii defineau, cu mândrie, ca *pax Romana*.

[87] Auxiliarii britanni făcuseră parte, în 69 d. C., din armata Germaniei şi mai târziu din cea din Pannonia.

[88] În *An*., 14, 31, Tacit se va referi la abuzurile suferite de Boudicca şi de fiicele acesteia.

[89] Sclavii puteau schimba stăpânii de mai multe ori, dar, prin vânzare, deveneau bunul unui singur stăpân. Intrau în casa acestuia, care avea obligaţia de a-i întreţine.

[90] În Scoţia antică nu existau atunci decât munţi şi păşuni.

[91] Calgacus se referă la revolta din 61 d. C. a iceenilor, conduşi de Boudicca. Răscoala fusese raliată de triburile vecine acestora.

XXXII. 1. Oare credeţi că romanii sunt tot atât de viteji pe timp de război pe cât de destrăbălaţi sunt în vreme de pace? Ei dobândesc slăvire din pricina neînţelegerilor şi dezbinărilor dintre noi şi întorc spre gloria armatelor lor metehnele vrăjmaşilor. Această oaste a lor, alcătuită din neamuri foarte felurite, aşa cum o ţin laolaltă izbânzile, o vor destrăma înfrângerile. Doar dacă nu socotiţi cumva că sunt ţinuţi, alături de romani, de lealitate şi dragoste galli şi germani, ca şi, mi-e ruşine s-o spun, mulţi britanni: deşi îşi varsă sângele pentru o stăpânire străină, în trecut au fost vreme mai îndelungată duşmanii decât sclavii ei[92]. 2. Frica şi groaza sunt legături slabe pentru iubire. Acestea, atunci când le laşi la o parte, cei ce au încetat să se teamă vor începe să urască. 3. Toate imboldurile spre izbândă sunt în mâinile noastre: romanii nu au soţii care să-i înflăcăreze şi nici părinţi care să le învinovăţească fuga[93]. Mulţi dintre ei nu au nici un fel de patrie sau o alta decât Roma. 4. Puţini la număr, înspăimântaţi, nu văd în jurul lor decât locuri cu totul necunoscute; zeii ne-au dăruit, închise într-un fel şi parcă înlănţuite, cerul şi marea şi pădurile. 5. Să nu vă temeţi de o înşelătoare privelişte, de strălucirea aurului şi argintului[94], care nici nu ocrotesc şi nici nu rănesc pe cineva. 6. Chiar în linia de bătaie a duşmanului vom afla braţe care vor trece de partea noastră. 7. Britannii îşi vor recunoaşte propria cauză, iar gallii îşi vor aduce aminte de libertatea lor de odinioară. Îi vor lăsa singuri pe romani şi ceilalţi germani, aşa cum de curând i-au părăsit usipienii. 8. După aceea nu mai avem nimic de care să ne fie frică: cetăţuile romanilor sunt goale, în colonii nu se află decât bătrâni[95], municipiile sunt slăbite şi dezbinate, între cei ce se supun cu greutate şi cei ce stăpânesc cu ajutorul nedreptăţii.

9. Iată-l în faţa voastră pe conducătorul lor, iată armata duşmană: acolo, la romani, se găsesc birurile şi minele, şi celelalte poveri puse pe umerii acelora pe care îi înrobesc. Pe acest câmp de luptă se va hotărî dacă le veţi îndura pe vecie ori vă veţi răzbuna de îndată. 10. Haideţi, porniţi la luptă şi gândiţi-vă la strămunii voştri, ca şi la urmaşi.“[96]

---

[92] Calgacus are în vedere auxiliarii galli, germani şi britanni ai romanilor.

[93] Femeile britannilor asistau la luptele purtate de bărbaţii lor.

[94] De pe stindardele romane.

[95] În colonii, precum Camulodunum şi Lindum, azi Lincoln, se amplasau veterani ai armatei romane. În municipii coabitau localnici şi colonişti romani.

[96] Cu acest îndemn la bătălie se încheie un adevărat rechizitoriu îndreptat împotriva dominaţiei romane. El pare surprinzător în textul lui Tacit, care nu putea să-l aprobe. Cuvântarea în stil direct, *contio*, atribuită lui Calgacus pare totuşi mai pregnantă decât cea subsecventă, ripostă oferită de Iulius Agricola. Dar Tacit doreşte să construiască o „controversă“, *controuersia*, procedură retorică normală în vremea lui. Ca într-un proces normal, avocaţii ambelor părţi trebuiau să avanseze discursuri şi argumente iscusite, pendinte de tehnica aşa-numitului *color*, ce presupunea colorarea într-un fel sau altul a pledoariilor. Iar avocatul

XXXIII. 1. Caledonienii au întâmpinat această cuvântare cu un deosebit zel, cu freamăt, cântec şi strigăte amestecate, după obiceiul Barbarilor. Iată că ei s-au pus în mişcare, în vreme ce armele străluceau în avântul celor mai cutezători; pe când se alcătuia linia de bătaie a britannilor lui Calgacus, Agricola a socotit că trebuie să-şi îmbărbăteze şi mai mult soldaţii înflăcăraţi, pe care abia îi mai ţineau pe loc întăriturile taberei lor. Încât le-a vorbit cam în felul următor: 2. „Suntem în al şaptelea an, tovarăşi de arme, de când, datorită virtuţii şi auspiciilor puterii romane, ca şi lealităţii şi ostenelii noastre, aţi biruit Britannia. 3. A fost nevoie ori de vitejie împotriva vrăjmaşilor, ori de răbdare şi de trudă împotriva naturii însăşi, în atâtea expediţii, în atâtea bătălii: n-am avut a ne plânge nici eu de voi şi nici voi de comandantul vostru. 4. Aşadar, am depăşit eu marginile atinse de legiunile de dinainte, voi pe cele ale armatelor înaintaşilor mei, încât ţinem în stăpânire capătul Britanniei, nu prin faimă şi zvonuri, ci datorită taberelor militare şi armelor. Britannia a fost cu adevărat descoperită şi subjugată.

5. Adesea, în cursul înaintării noastre, pe când mlaştinile ori munţii şi fluviile vă istoveau, auzeam glasurile celor viteji spunând: când ni se va da pe mână vrăjmaşul, când îl vom înfrunta? Iată, acum vin, scoşi afară din ascunzişurile lor. Iar dorinţele şi vitejia voastră vă sunt la îndemână; toate ne sunt prielnice, dacă vom învinge, dar vor deveni potrivnice, în caz că vom fi biruiţi. 6. Oare ce este mai frumos şi mai vrednic de laudă decât să faci atâta drum, să străbaţi pădurile, să treci peste estuare, când înaintezi? Dar dacă ne punem pe fugă, sunt primejdioase cele ce astăzi ne par foarte prielnice. Căci nu mai avem aceeaşi cunoaştere a locurilor sau acelaşi belşug de provizii, ci numai braţele şi armele: aici totul se află în acestea. 7. Eu am socotit întotdeauna şi am hotărât de multă vreme că a întoarce spatele şi a o lua la fugă nu ocrotesc nici armata şi nici pe comandantul ei. 8. De aceea, dacă o moarte vrednică este mai bună decât o viaţă ruşinoasă, mântuirea şi gloria se află aşezate în acelaşi loc. Va aduce o slavă meritată faptul de a cădea pe câmpul de luptă, la capătul pământului şi al naturii.

XXXIV. 1. Dacă aţi avea în faţă seminţii noi şi o rânduială de luptă necunoscută, v-aş îmbărbăta cu pildele date de alte oştiri; acum însă, gândiţi-vă la faptele voastre de arme, întrebaţi-vă ochii. 2. Priviţi oameni pe care anul trecut i-aţi biruit cu un strigăt, când au năvălit asupra unei singure legiuni, folosindu-se

---

părţii ulterior învinse trebuia să utilizeze o pledoarie mai puternic alcătuită. Pe de altă parte, Tacit era adeptul probabilismului Noii Academii. Or, probabilismul implica confruntarea între puncte de vedere aparent credibile, unde apăreau idei plauzibile. De altfel, Tacit opina că britannii erau îndreptăţiţi să se plângă de abuzurile gestionării romane, pe care şi el le condamna. Incontestabil, intervine de asemenea, în relatarea imaginară a cuvântării lui Calgacus, ironia taciteică. Desigur, Tacit considera necesară cucerirea Britanniei.

de viclenia nopţii: ei sunt cei mai iuţi de picior dintre toţi britannii. Tocmai de aceea au supravieţuit atâta vreme. 3. Aşa cum atunci când pătrundeaţi în păduri şi în văi, fiarele cele mai cutezătoare s-au năpustit asupra voastră, pe când cele mai speriate şi mai becisnice o luau la fugă numai dacă auzeau vuietul înaintării oştirii voastre, tot astfel cei mai aprigi dintre britanni au pierit de multă vreme. A rămas doar o gloată de netrebnici şi de fricoşi. 4. Pe aceştia i-aţi găsit în sfârşit, întrucât nu au încercat să vi se împotrivească, ci au fost prinşi pe neaşteptate. O stare de lucruri fără ieşire şi lâncezeala pricinuită de o spaimă neîngrădită i-au pironit pe aceste locaşuri, unde voi veţi arăta lumii ce înseamnă o izbândă frumoasă.

5. Puneţi capăt încleştărilor, încheiaţi cincizeci de ani printr-o zi măreaţă[97], aduceţi dovadă statului roman că nu se pot pune pe seama armatei nici zăbava războiului şi nici pricinile răscoalelor."

XXXV. 1. Chiar în timp ce Agricola încă vorbea, sporea, în chip deosebit, înverşunarea oştenilor. Sfârşitul cuvântării a fost urmat de un puternic avânt. Îndată ostaşii au alergat să pună mâna pe arme. 2. Agricola a orânduit într-un asemenea fel soldaţii încrâncenaţi şi foarte grăbiţi să lupte, încât pedestraşii auxiliari, care erau în număr de opt mii, să întărească linia de bătaie de mijloc; trei mii de călăreţi au fost desfăşuraţi pe aripile armatei romane. 3. Legiunile s-au aşezat înaintea valului de apărare a taberei. Strălucirea victoriei ar fi fost uriaşă, dacă nu s-ar fi vărsat sânge roman în timpul bătăliei, şi ar fi prilejuit ocrotire, dacă armata lui Agricola ar fi fost respinsă. 4. Rânduiala de luptă a britannilor s-a aşezat pe locuri mai înalte, ca să capete o înfăţişare deosebită şi să insufle teamă. Astfel, dacă cea dintâi linie se afla în câmpie, ceilalţi caledonieni se adunaseră pe coasta muntelui într-o alcătuire deasă, ca şi cum s-ar fi ridicat în sus; mijlocul câmpiei era umplut de zgomotul şi de alergarea conducătorilor de care de luptă, înzestrate fiecare cu o coasă[98]. 5. Atunci Agricola, temându-se să

[97] Iulius Agricola rotunjeşte cifra conflictelor militare romano-britanne din insulă; din 43, data expediţiei întreprinse de Claudiu în Britannia, până în 83 d. C., se scurseseră 41 de ani de campanii militare. Agricola atribuie anumitor guvernatori şi comandanţi incapabili excesele gestionării romane, întârzierile în desfăşurarea războaielor, precum şi cauzele rebeliunilor din Britannia.

[98] Cercetările arheologice au restabilit itinerariul lui Iulius Agricola, până pe micul platou izolat de la Inchtuthil, pe malul septentrional al actualului fluviu Tay, aproape de confluenţa lui cu Isla; de aici romanii au purces să angajeze bătălia de la muntele *Graupius*, la nord sau nord-est de acest podiş. Caesar şi ulterior Tacit, în *Annales*, descriu tactica de luptă a britannilor, bazată pe care de luptă. Amintim că Tacit susţinuse anterior că britannii dispuneau de treizeci de mii de luptători. Agricola se va plasa la mijlocul dispozitivului armatei sale, înaintea flamurilor, *uexilla*, care dotau forţele auxiliare. Infanteria auxiliară constituia centrul formaţiei de luptă a lui Agricola.

nu fie depăşit de mulţimea înţesată a duşmanilor, dacă s-ar da bătălie în acelaşi timp la mijlocul liniei de luptă şi pe aripile armatei sale, a lungit rândurile acesteia, deşi astfel alcătuirea oştirii romane se răsfira simţitor, iar mulţi îl sfătuiau să folosească înaintarea legiunilor. Încrezător în izbândă şi nestrămutat în faţa greutăţilor, a descălecat şi s-a aşezat înaintea flamurilor armatei sale.

XXXVI. 1. La cea dintâi înfruntare, lupta s-a dat de la distanţă. Cu tărie şi totodată cu destoinicie, britannii, înzestraţi cu săbiile lor lungi şi cu scuturi scurte, se fereau de suliţele noastre ori le făceau să cadă, iar ei înşişi revărsau asupra soldaţilor o ploaie mare de săgeţi, până când Agricola a îndemnat patru cohorte de batavi şi două de tongri[99] să ajungă la lupta corp la corp şi la întrebuinţarea ascuţişului săbiilor. Ei erau obişnuiţi de mult timp cu o astfel de luptă, pe când duşmanii nu se pricepeau la aşa ceva. Caledonienii aveau scuturi mici şi spade uriaşe; săbiile britannilor, fără vârf ascuţit, nu îngăduiau încrucişarea armelor şi o înfruntare de aproape a duşmanului. 2. Aşadar, batavii au lovit în mulţimea britannilor. Au izbit cu scuturile lor, au sfârtecat chipurile caledonienilor şi au doborât pe cei aflaţi în câmpie. Au început să urce bătălia pe colină. Celelalte cohorte au fost puse la ambiţie şi, în plin avânt, au măcelărit pe toţi caledonienii din apropierea lor: ba chiar, în graba izbânzii, au lăsat foarte mulţi vrăjmaşi numai pe jumătate morţi sau chiar nevătămaţi. 3. Între timp, cetele noastre de călăreţi, deoarece caledonienii de pe carele de luptă o luaseră la fugă, s-au amestecat printre pedestraşi. 4. Şi, cu toate că stârniseră spaimă proaspătă printre duşmani, erau totuşi stingheriţi de mulţimile învălmăşite ale pâlcurilor de vrăjmaşi şi de locurile abrupte. De aceea bătălia nu mai avea deloc înfăţişarea unei încleştări de cavalerie, pentru că oamenii care abia se ţineau în picioare pe coasta înălţimilor erau îmbrânciţi de trupurile cailor. Adesea carele de luptă rătăcite, caii înspăimântaţi, fără vizitii, se năpusteau unde groaza îi azvârlea, printre rândurile pedestraşilor sau în faţa lor.

XXXVII. 1. Cu toate acestea, britannii care nu luaseră încă parte la luptă şi şedeau în vârful colinelor dispreţuiau liniştiţi puţinătatea soldaţilor noştri; începuseră puţin câte puţin să coboare şi să încercuiască pe învingători din spatele lor. Dar, temându-se tocmai de aceasta, Agricola le-a opus patru corpuri de călărime[100], păstrate în vederea întorsăturilor neaşteptate ale războiului. Iulius

[99] Cohortele menţionate aici sunt unităţi ale auxiliarilor germanici: batavii erau o populaţie din actuala Olandă, originară dintr-o insulă situată pe cursul inferior al Rinului, în vreme ce tongrii locuiau în Belgia de astăzi.

[100] Aceste unităţi de cavalerie nu au fost consemnate mai sus, în capitolul al XXXV-lea. Tacit se referă probabil la cavaleria cetăţenilor romani, diferită de cea a auxiliarilor necetăţeni, mai sus pomenită.

Agricola a destrămat rândurile acestor caledonieni şi i-a pus pe fugă cu atât mai aprig, cu cât se năpustiseră asupra noastră în chip nestăpânit. 2. Astfel planul de bătălie al britannilor caledonieni a fost întors chiar împotriva lor, întrucât, la porunca lui Agricola, călăreţii romani, după ce trecuseră prin faţa celor învolburaţi în luptă, au năvălit asupra spatelui rânduielii de bătaie a duşmanilor. 3. Atunci, în locurile deschise, priveliştea era măreaţă şi cumplită: ai noştri îi urmăreau pe vrăjmaşi, îi răneau, îi luau prizonieri şi îi ucideau, pe când alţii ni se înfăţişau. 4. Iată că duşmanii îşi urmau fiecare firea: unele pâlcuri înarmate întorceau spatele vrăjmaşilor mai puţin numeroşi; alţi caledonieni fără arme se îmbulzeau către ai noştri şi se ofereau morţii. 5. Pretutindeni zăceau arme şi trupuri ale morţilor, mădulare sfârtecate şi pământul îmbibat de sânge; câteodată mânia şi vitejia îi cuprindeau chiar pe învinşi. Căci, după ce s-au apropiat de păduri, cunoscând temeinic locurile, se readunau şi împresurau pe cei dintâi urmăritori, care năpădeau nechibzuit asupra lor. 6. Dacă Agricola, de faţă peste tot, n-ar fi poruncit ca puternice cohorte uşor înarmate să săvârşească un fel de hăituială de vânătoare, precum şi ca o parte dintre călăreţii descălecaţi de pe cai să străbată locurile cele mai strâmte şi ca poienele pădurilor să fie luate în stăpânire de călărime, am fi suferit o anumită vătămare, din cauza unei încrederi prea mari. 7. În cele din urmă, când caledonienii au văzut romanii alcătuind linii de luptă bine orânduite şi puternice, care îi urmăreau din nou, au luat-o la fugă, nu în cete dese, ca înainte, nici întorcându-se pentru a aştepta alţi oşteni de ai lor; ci, împrăştiaţi, ferindu-se unii de alţii, s-au îndreptat către adăposturi îndepărtate şi greu de descoperit. 8. Noaptea şi oboseala au pus capăt urmăririi caledonienilor. Au fost omorâţi zece mii de duşmani: dintre ai noştri au pierit trei sute şaizeci, printre care se afla şi Aulus Atticus, prefect de cohortă, împins în mijlocul vrăjmaşilor de o înflăcărare tinerească şi de avântul calului său.

XXXVIII. 1. Noaptea a adus într-adevăr învingătorilor bucurie şi o pradă îmbelşugată. Britannii risipiţi, plângând la grămadă, bărbaţi şi femei, îşi târau răniţii, chemau pe cei nevătămaţi, îşi părăseau casele, mânioşi le dădeau foc, alegeau ascunzători, din care de îndată plecau. Se adunau ca să ia hotărâri, ca apoi să se despartă unii de alţii. Uneori erau mâhniţi când îşi vedeau fiinţele dragi lor, adesea, dimpotrivă, aceasta îi aţâţa. 2. Se ştie că unii şi-au ucis soţiile şi copiii, ca şi cum le-ar fi fost milă de ei. 3. Ziua următoare a dezvăluit din plin chipul victoriei: peste tot era o tăcere nemărginită. Colinele erau părăsite, iar departe fumegau acoperişurile locuinţelor băştinaşilor. Nimeni nu ieşea în calea cercetaşilor noştri. 4. Aceştia, trimişi în toate părţile, vedeau că urmele fugarilor erau nesigure şi că duşmanii nu se strângeau nicăieri. Vara trecuse şi războiul nu putea să mai fie răspândit pe tărâmul caledonienilor. De aceea Iulius Agricola

şi-a întors oştirea în ţinutul borestilor[101]. 5. Acolo a primit ostatici şi a poruncit prefectului flotei să înconjoare Britannia pe corăbiile sale[102]. I s-au dat prefectului mijloacele trebuincioase, iar spaima de corăbiile romane o luase înaintea plutirii lor. 6. Agricola însuşi a condus pedestrimea şi călăreţii pe drumul lor cu încetineală, spre a sădi teama în sufletele seminţiilor de curând supuse, datorită întârzierii trecerii sale. Pe urmă şi-a aşezat armata în taberele de iarnă[103]. 7. Totodată flota, ajutată de o vreme prielnică şi de renumele romanilor, s-a oprit în portul Truccule[104]; de unde ea plecase, ca să revină aici, după ce plutise de-a lungul întregului ţărm al Britanniei.

XXXIX. 1. Domiţian a aflat de acest mers al înfăptuirilor din Britannia, cum îi era obiceiul, vesel la faţă, îngrijorat în sufletul său, deşi, în scrisori, Agricola nu îşi preamărea izbânda prin nici un fel de lăudăroşenie. 2. Tiranul ştia bine cât de vrednic de râs fusese înşelătorul său triumf asupra Germaniei, de curând sărbătorit. Cumpărase la târg oameni ca să-i prefacă, prin veşminte şi păr, în prizonieri[105]. Totuşi acum era sărbătorită, cu mare slavă, o adevărată biruinţă

[101] Acest trib locuia între munţii graupieni şi actuala linie Clyde-Forth, adică în regiunea Sidlaw sau Ochil Hills.

[102] Flota romană din Britannia era comandată de un prefect. Agricola nu îi ordonase să efectueze o simplă croazieră, ci o circumnavigaţie a insulei: vezi şi mai sus X, 5; DC, 66, 20. În acest mod s-a demonstrat limpede insularitatea Britanniei.

[103] De fapt, Tacit ascunde ceea ce constituia o retragere a romanilor: Agricola se repliase pe linia Clyde-Forth şi renunţa deocamdată la anexarea Caledoniei. Ulterior, Tacit va lăsa să se înţeleagă că abandonarea cuceririi extremului nord al Britanniei ar fi fost inspirată de invidiile şi gelozia împăratului Domiţian. De fapt, se pare că principele avea motive serioase să renunţe la anexarea Caledoniei, care nu va fi niciodată operată de romani.

[104] Nu se ştie sigur unde se afla acest port. Este în cauză actualul Carpow, de pe Firth of Tay, ori Cramond, de pe Firth of Forth: în ambele situri s-au descoperit vestigii de fortificaţii romane. Să observăm că Agricola beneficiase în Britannia de un mandat lung de guvernator-legat. De fapt, Domiţian nu a acţionat atât animat de invidie faţă de performanţele lui Agricola, cât în vederea consolidării frontului germanic al Imperiului, apreciat de el ca mai important. Ceea ce a determinat critici aduse împăratului de către Iulius Agricola, care se considera frustrat de cucerirea totală a Britanniei. În orice caz Domiţian a transferat pe Rin anumite contingente provenite din trupele romane staţionate în Britannia. Cercetătorii moderni estimează adesea că era normal ca Domiţian să aprecieze că orice victorie militară romană constituia apanajul principelui.

[105] Tacit se referă la triumful acordat lui Domiţian în toamna anului 83 d. C., în urma unei victorii repurtate asupra aşa-numiţilor chatti germanici, Domiţian a primit chiar epitetul de *Germanicus*. Autori ca Marţial, fervent adulator al lui Domiţian, şi Frontinus au celebrat această victorie. Dar au estimat triumful acesta ca ridicul scriitori antici precum Pliniu cel Tânăr, în *Panegiricul* închinat lui Traian, şi Cassius Dio. Opiniile savanţilor moderni în legătură cu acest triumf sunt foarte divergente.

măreaţă, după măcelărirea atâtor mii de duşmani. 3. Tocmai aceasta insufla, în chip deosebit, teamă lui Domiţian: ca nu cumva numele unui simplu cetăţean roman să se înalţe deasupra celui al principelui. În zadar râvna forului şi gloria artelor cetăţeneşti erau trecute sub tăcere, dacă un altul se înstăpânea pe faima militară; celelalte puteau fi mai uşor ascunse, dar vitejia de mare căpitan de oştiri trebuia să revină împăratului. 4. Frământat de asemenea griji şi plictisit de taina în care vieţuia, care era dovada unei gândiri crude, Domiţian a hotărât că era cel mai nimerit lucru ca deocamdată să închidă în el ura, până ce şi-ar pierde puterea avântul faimei şi dragostea armatei. Căci atunci Agricola tot mai conducea Britannia.

XL. 1. Prin urmare, Domiţian porunceşte în senat să i se acorde lui Iulius Agricola ornamentele triumfale şi cinstea unei statui încununate cu lauri, ca şi orice se dăruieşte în loc de triumf. Precum şi o cinstire mult înţesată de vorbe. Pe deasupra, s-a adăugat părerea că provincia Siria, ajunsă necârmuită de nimeni, după moartea fostului consul Atilius Rufus, şi păstrată pentru oamenii mai de seamă, era sortită să revină lui Agricola[106]. 2. Foarte mulţi au crezut că a fost trimis la Agricola un libert din serviciile secrete, cu o scrisoare oficială prin care i se încredinţa Siria. I s-a poruncit acestui trimis s-o dea lui Agricola, dacă era în Britannia; se pare însă că libertul l-a întâlnit în strâmtoarea Oceanului[107]. Iată pentru ce libertul nici n-a mai vorbit cu Agricola, ci s-a întors la Domiţian. Se pune întrebarea dacă această poveste era adevărată sau dacă n-a fost plăsmuită în întregime, potrivit firii principelui. 3. În fapt, Agricola a încredinţat urmaşului său la guvernarea Britanniei o provincie liniştită, unde nu mai exista nici o primejdie pentru romani. 4. Astfel, cum primise poruncă, Agricola a venit noaptea la Roma şi tot noaptea a mers la palatul imperial, ca, la intrarea sa în Oraş, să fie ocolită îmbulzeala celor veniţi să-l întâmpine şi primirea călduroasă pe care i-ar fi făcut-o prietenii. Primit de împărat cu un scurt sărut şi fără nici o vorbă, a fost amestecat în mulţimea curtenilor. 5. De altminteri, Iulius Agricola, ca să potolească, prin virtuţi, o faimă militară greu de îndurat printre cei ce vieţuiau

[106] Sub Imperiu, triumfurile propriu-zise erau rezervate îndeosebi principilor. Ornamentele triumfale, succedaneu de adevărat triumf, rezidau în togă de purpură, brodată cu aur, tunică somptuos împodobită şi coroană de lauri. În plus, se conferă lui Agricola o *illustris statua*, adică o statuie definită ca triumfală sau *laureata*. O diplomă militară (*C. I. L.*, III, 11) demonstrează că Titus Atilius Rufus fusese, în 80 d. C., guvernator-legat imperial al Pannoniei. Asia şi Africa (actuala Tunisie) erau singurele provincii senatoriale pe care le guvernau foşti consuli, adică proconsuli, desemnaţi prin tragere la sorţi. Vezi şi *supra,* n. 17.

[107] Actualul Pas-de-Calais, strâmtoare între Marea Nordului şi Marea Mânecii. Succesorul lui Agricola la guvernarea Britanniei ar fi putut să fie Sallustius Lucullus.

fără nici o treabă temeinică, s-a cufundat adânc în linişte şi tihnă, în mijlocul unui trai măsurat. Stătea uşor de vorbă cu oamenii, însoţit numai de unul sau doi prieteni, astfel încât cei mai mulţi, deprinşi să-i preţuiască pe bărbaţii mari după dorinţa lor de înălţare, când îl vedeau şi îl cântăreau pe Agricola, căutau pricina slăvirii dobândite de el: puţini o înţelegeau.

XLI. 1. Adeseori, în aceste zile, Agricola, care nu era de faţă, a fost învinuit în faţa lui Domiţian. Tot nefiind Agricola de faţă, a fost iertat de orice vină. 2. Pricina primejdiei care îl pândea pe Agricola nu şedea în vreo vină limpede adusă lui ori într-o plângere a cuiva vătămat de el, ci într-un principe înverşunat împotriva virtuţilor şi împotriva gloriei câştigate de acest bărbat şi, totodată, în speţa cea mai rea de vrăjmaşi ai lui, adică în cea a lăudătorilor. 3. Într-adevăr, veniseră pentru statul roman vremuri care nu îngăduiau să se păstreze tăcerea asupra lui Agricola: atâtea armate fuseseră pierdute în Moesia şi în Dacia, în Germania şi în Pannonia, din pricina nechizuinţei ori netrebniciei anumitor comandanţi militari. Atâţia oşteni, împreună cu atâtea cohorte, fuseseră zdrobiţi sau luaţi prizonieri. Nu mai erau ameninţate doar graniţa întărită a Imperiului şi malul unui fluviu, dar chiar taberele de iarnă ale legiunilor şi pământurile romane[108]. 4. Mereu se înmulţeau pagube după pagube şi oricare an scotea la iveală înmormântări şi nenorociri crude. Iată de ce glasul mulţimii îl cerea drept comandant pe Agricola, căci toţi puneau pe cântar pe de o parte virtutea, statornicia şi mintea lui încercată în războaie şi pe de alta nevolnicia şi spaima celorlalţi mai mari peste oştiri. 5. Se ştie că aceste vorbe au ajuns să răsune chiar la urechile lui Domiţian, aduse lui la cunoştinţă de liberţii imperiali. Îmboldeau un principe înclinat spre răul cel mai mare cei mai buni dintre liberţi din dragoste şi lealitate, pe când cei mai nemernici îl stârneau din ticăloşie şi din invidie. 6. În acest fel Agricola era mânat către nenorocire în plină glorie de virtuţile sale, ca şi de viciile altora.

[108] Agricola fusese acuzat în absenţă, dar în prezenţa lui Domiţian, în perioada dintre întoarcerea sa la Roma, în 84 d. C., şi eşecurile forţelor imperiale din Moesia (iarna 85-86). În continuare, Tacit se referise la dificultăţile întâmpinate de armatele romane în următoarea ordine cronologică: iarna 85-86, invadarea Moesiei de către daci; 86, dezastrul suferit de prefectul pretorienilor, Cornelius Fuscus, în Dacia; 89, eşecuri încercate de romani în războiul purtat împotriva marcomanilor; 92, masacrarea unei legiuni romane de către iazygii sarmatici în Pannonia. Frontiera întărită era cea din Germania, pe care Domiţian o stabilise şi o fortificase după campania întreprinsă în 83 împotriva chattilor: teritoriul roman se extinsese pe ţărmul drept al Rinului. Malul unui fluviu alude la Dunăre, care despărţea Imperiul de daco-geţi. Desigur, Tacit are tendinţa de a exagera realele înfrângeri importante suferite sub Domiţian.

XLII. 1. Se ajunsese în anul în care se trăgeau la sorţi proconsulatele Africii şi Asiei. Uciderea de curând a lui Civica îl prevenise pe Agricola să fie cuminte şi dăduse o „bună“ pildă lui Domiţian[109]. 2. Au venit la Agricola inşi care cunoşteau gândurile principelui. L-au întrebat, ca de la ei putere, dacă ar fi fost gata să meargă într-o provincie. 3. Mai întâi însă lăudau liniştea şi tihna, fără să se dea pe faţă, ca îndată să-i făgăduiască ajutorul lor pentru a fi primită o renunţare; în cele din urmă, nemailuând-o pe ocolite şi folosindu-se de îndemnuri însoţite de ameninţări, l-au târât la Domiţian. 4. Acesta, pregătit totdeauna să fie făţarnic, a făcut pe trufaşul. A ascultat rugăminţile celui ce se lăsa păgubaş; după ce a încuviinţat cererea lui Agricola, a suferit să i se aducă mulţumiri şi nu a roşit din pricina unei hâde îngăduinţe date lui Agricola. Totuşi nu i-a dat despăgubirea care îndeobşte se oferea proconsulilor. Cea pe care el însuşi a încredinţat-o câtorva, deoarece s-a simţit jignit că nu i se ceruse aşa ceva sau pentru că nu dorea să pară că el cumpărase ceea ce dobândise cu sila. 5. Ţine de firea omului să urască pe cel căruia îi prilejuise daune. De fapt, Domiţian era oricând gata să se mânie; era cu atât mai nemilos, cu cât era mai ascuns. Era totuşi îmblânzit de înţelepciunea lui Agricola, fiindcă nu stârnise, prin încăpăţânare şi printr-o zadarnică fălire cu dragostea pentru libertate, faima şi soarta lui. 6. Să ştie cei ce de obicei admiră cele neîngăduite că pot să fie bărbaţi mari chiar sub principii răi, că supoşenia şi simţul măsurii, dacă se adaugă hărnicia şi vigoarea, se ridică la acea slavă pe care cei mai mulţi au dobândit-o printr-o moarte plină de fală, dar fără nici un folos pentru stat[110].

XLIII. 1. Sfârşitul vieţii lui Agricola a fost dureros pentru noi, familia lui, trist pentru prietenii lui şi aducător de mâhnire chiar străinilor şi celor ce nu îl cunoşteau. Însăşi mulţimea din Roma şi poporul, care avea felurite alte îndeletniciri, au venit des la locuinţa lui şi s-a vorbit despre el în foruri şi în cercuri[111]. Când s-a auzit de moartea lui Agricola, nimeni nu s-a bucurat şi nici nu a dat-o

[109] Gaius Vettulenus Civica Cerialis fusese omorât la ordinul lui Domiţian, chiar în timpul proconsulatului său în Asia.

[110] Tacit contrapune ostentativ, într-un enunţ celebru, comportarea demnă, dar prudentă, utilă statului, a lui Iulius Agricola bravadei opoziţiei stoice şi mondene de sub Domiţian. Pentru el, prioritatea revenea slujirii statului, principala preocupare a lui Iulius Agricola. Totodată, el nu încadrează pe Agricola printre cei „buni“, la Tacit aproape totdeauna învinşi de cei „răi“. Biograful îl inserează, ca personaj exemplar, printre „bărbaţii mari“, *magni uiri,* care se ridică deasupra celor buni şi chiar deasupra principilor răi. Indemnizaţia, mai sus neacordată lui Agricola, reprezenta o compensaţie conferită de regulă senatorilor care refuzau să guverneze o provincie.

[111] Cercuri, adică aşa-numiţii *circuli*, în text *circulos*, sunt cercuri cultural-politice, consemnate de Tacit inclusiv în *Annales*, şi de Marţial.

uitării de îndată. 2. Sporea compătimirea zvonul stăruitor că fusese ucis prin otrăvire. Nu aş cuteza să-l întăresc, dat fiind că nu avem nici o dovadă în legătură cu el[112]. 3. Cu toate acestea, pe tot timpul bolii lui Agricola, mai des decât se obişnuia în vremea Principatului, au venit să-l vadă pe socrul meu cei mai de frunte dintre liberţii imperiali şi medicii cei mai apropiaţi de Domiţian, fie din cauza preocupării pentru starea lui de sănătate, fie ca să iscodească mersul lucrurilor. 4. Oricum, se ştie bine că Domiţian, în cea din urmă zi a vieţii lui Agricola, afla de toate clipele celui ce trăgea să moară prin trimişi aleşi anume: nu credea nimeni că era atât de grăbit să audă ştiri care l-ar fi mâhnit. 5. Domiţian, de altfel, îşi prefăcea chipul, ca şi cum ar fi fost îndurerat, liniştit în privinţa ţintei urii sale, în stare să-şi ascundă mai lesne bucuria decât ura. 6. Se ştie de asemenea că, la citirea testamentului lui Agricola, în care el îl înscrisese pe Domiţian drept moştenitor, alături de cea mai bună dintre soţii şi de o fiică deosebit de credincioasă părintelui ei, împăratul s-a bucurat ca de semne de cinstire şi de preţuire[113]. 7. Atât de mult îl orbiseră şi îi stricaseră mintea stăruitoarele linguşeli care i se aduceau, încât nu ştia că un părinte bun şi-ar înscrie ca moştenitor numai un principe rău.

XLIV. 1. Agricola se născuse în vremea celui de al treilea consulat al cezarului Gaius, la idele lui iunie; a murit în al cinzeci şi patrulea an al vieţii sale, în a zecea zi înainte de calendele lui septembrie, pe timpul consulilor Collega şi Priscinus[114]. 2. Dacă urmaşii noştri vor să cunoască chiar şi chipul lui Agricola, aş spune că a fost mai degrabă cuviincios decât măreţ. Nu se vădea nici o patimă în privire: precumpănea farmecul pe faţa lui. 3. Ai putea crede lesne că era un

[112] În schimb, DC, 66, 20 afirmă categoric că Domiţian, gelos pe Agricola, l-ar fi lichidat. Familia lui Agricola se compunea din văduva acestuia, fiica lui şi Tacit, ca ginere.

[113] În timpul Principatului, ca să salveze, pentru familia lor, o parte din avere, senatorii lăsau, prin testament, o fracţiune dintre bunurile lor împăratului. Mai ales dacă era vorba de un principe tiranic şi avid de avuţii.

[114] Adică sub Gaius-Caligula. Agricola se născuse aşadar în 40 d. C., la 13 septembrie. Într-adevăr, romanii marcau anii în funcţie de consulii eponimi sau *ordinarii*. Zilele lunii erau calculate în funcţie de trei date importante: nonele, adică a noua zi înainte de ide, aceste ide şi calendele. Romanii luau în consideraţie şi zilele de la care se pornea şi se sfârşea numărătoarea, încât celelalte zile ale lunii erau notate ca petrecându-se atâtea zile înainte de none, ide sau calende. Nonele, adică nouă zile înainte de ide, erau la 5 ale fiecărei luni, cu excepţia lunilor martie, mai, iulie şi octombrie, când cădeau la 7 ale lunii respective. De aceea idele erau şi ele la 13 ale lunii, cu excepţia celor patru luni consemnate în fraza anterioară, când cădeau în ziua de 15. Calendele echivalau totdeauna cu prima zi a fiecărei luni. Prin urmare, Iulius Agricola murise la 23 august 93 d. C. Datorită unei inscripţii ştim că Sextus Pompeius Collega şi Quintus Peducaeus Priscinus erau cei doi consuli înregistraţi în text. Speranţa de viaţă în antichitate era foarte scăzută faţă de secolul nostru.

om de bine, chiar mare. Dacă într-adevăr acest bărbat, deşi a fost smuls din mijlocul nostru încărcat de glorie, la o vârstă care este jumătatea unei vieţi obişnuite, a străbătut o foarte lungă vreme[115]; într-adevăr, de ce altceva soarta l-ar fi putut înzestra, când îl umpluse cu adevăratele bunuri, care sunt aşezate în virtuţi? Nu beneficiase oare şi de consulat, ca şi de ornamentele triumfale? 4. Nu se bucura de avuţii nemărginite, pentru că îi ajungeau cele măsurate. 5. Faptului că murise înaintea fiicei şi soţiei sale i se adăuga fericirea de a fi scăpat de ceea ce se va petrece pe viitor. Avea o demnitate neatinsă, o faimă înfloritoare, rude şi prieteni încă nevătămaţi. 6. Cu toate că, dacă nu i s-a îngăduit să trăiască până sub lumina acestui veac foarte fericit şi să-l vadă pe Traian principe, pe care îl prevesteau năzuinţele şi rugăciunile sale, şoptite la urechile noastre, moartea-i grăbită i-a dăruit marea mângâiere de a fi scăpat de acel sfârşit al Principatului lui Domiţian, când acesta a secătuit statul nu din când în când, îngăduind şi clipe când se mai putea răsufla, ci izbind dezlănţuit, fără contenire[116].

XLV. 1. Nu a văzut Agricola localul senatului împresurat şi senatul însuşi înconjurat de oameni înarmaţi. Ca şi, în acelaşi măcel, uciderile atâtor foşti consuli, surghiunirile şi fuga atâtor femei nobile. 2. Carus Metius nu număra încă decât o singură izbândă, iar sentinţa dată de Messalinus nu răsuna decât în conacul alban al lui Domiţian. Massa Baebius era atunci numai un învinuit. Puţin mai târziu braţele noastre l-au târât în închisoare pe Helvidius; noi i-am despărţit unul de altul pe Mauricus şi pe Rusticus, pe noi ne-a stropit sângele nevinovat al lui Senecio[117]. 3. Cel puţin Nero îşi întorsese ochii de la măceluri şi poruncise ticăloşiile, nu le privise: sub Domiţian, cea mai cumplită parte din nenorocirile

[115] Chiar în măsură mai sensibilă decât alţi istorici, Tacit atestă, încă din această biografie, percepţia subiectivă, flexibilă, mai lungă sau mai scurtă, a timpului scurs. În enunţul de mai sus Tacit are în vedere mai ales cariera sociopolitică a lui Agricola.

[116] Tacit se referă la marea teroare din ultimii ani ai Principatului lui Domiţian, adică între 23 august 93 şi l8 septembrie 96 d. C., când tiranul a fost ucis. Vezi şi *supra*. Urmează, în capitolele subsecvente, o peroraţie care încorporează un elogiu funebru inspirat, potrivit lui Pierre Grimal, din cel al lui Cicero, *De oratore*, consacrat morţii lui Crassus. Tonul reprobării lui Domiţian se înăspreşte în raport cu primele capitole ale biografiei. Autorul se referă la femei precum Gratilla, soţia lui Arulenus Rusticus, Arria, soţia a lui Thrasea, Fannia, nevasta lui Helvidius Priscus.

[117] Tacit se referă succesiv la fapte petrecute înainte şi după declanşarea marii terori. Carus Mettius a fost un cunoscut delator, care i-a acuzat pe Senecio, pe Fannia şi pe mulţi alţii; îl menţionează mai mulţi autori antici. Nu ştim care a fost prima „victorie" a acestuia, în orice caz anterioară decesului lui Agricola. Lucius Valerius Catullus Messalinus a fost un delator orb, dar notabil de crâncen. La Alba, Domiţian poseda un mic palat pe o colină: vezi Iuv., 4, 145; DC, 67, 1, 2. Tacit lasă să se înţeleagă că, înainte de august 93, Messalinus nu acuzase încă pe nimeni în incinta senatului. Massa Baebius fusese acuzat, în 93 d. C., de

noastre era de a vedea şi de a fi privit, căci suspinele noastre erau trecute în răboj. Spre a arăta denunţătorilor îngălbenirea feţelor atâtor inşi, lui Domiţian îi erau de ajuns chipul său sălbatec şi roşeaţa, cu ajutorul căreia se întărea împotriva ruşinii. 4. „Tu, Agricola, ai fost fericit, datorită nu numai unei vieţi strălucite, ci şi morţii venite la timp. 5. Pot să susţină cei ce au fost de faţă când ai rostit cele din urmă vorbe ale tale că ţi-ai primit soarta cu statornicie şi cu seninătate, ca şi cum ai fi vrut bărbăteşte să dăruieşti principelui nevinovăţie. 6. Las la o parte cruzimea faptului că ne-a fost răpit părintele. Dar mie şi fiicei tale ne-a sporit mâhnirea împrejurarea că nu am avut putinţa să te ajutăm când erai bolnav, să te sprijinim când erai din ce în ce mai slăbit, să ne îndestulăm privirea cu tine, să te îmbrăţişăm. 7. Am fi cules de pe buzele tale măcar cele din urmă îndemnuri şi vorbe, pe care le-am fi implântat adânc în suflet. 8. Aici se află durerea noastră, rana noastră sufletească de a-l fi pierdut pe Iulius Agricola cu patru ani înainte de moartea lui, din pricina unei atât de lungi absenţe a noastră[118]. 9. Fără îndoială, cea mai iubitoare dintre soţii, care era de faţă în cele din urmă clipe ale vieţii tale, a făptuit tot ce îi era cu putinţă ca să te cinstească pe tine, cel mai bun dintre părinţi: ai fost plâns totuşi cu mai puţine lacrimi decât s-ar fi cuvenit, iar ochii tăi s-au închis dorind şi altceva.

XLVI. 1. Dacă fiinţează un locaş pentru manii celor pioşi[119], dacă, astfel cum cred înţelepţii, marile suflete nu se sting odată cu trupul, odihneşte-te în

malversaţii comise când guvernase provincia hispanică Baetica. În momentul morţii lui Agricola încă nu devenise un personaj influent la curtea lui Domiţian. Helvidius Priscus Fiul, feciorul celui lichidat de Vespasian, fusese executat, după august 93, dat fiind că făcuse aluzii ironice la adresa divorţului lui Domiţian, într-o piesă de teatru. Arulenus Rusticus, menţionat de asemenea la începutul biografiei, fusese executat în 93 sau ulterior. Iunius Mauricus, fratele lui Rusticus, a fost exilat, ca apoi să fie rechemat din surghiun de Nerva. Cei doi fraţi au fost arestaţi în plină reuniune a senatului şi deci despărţiţi cu forţa de Publicius Certus, fost praetor, ajutat de alţi senatori. Cum reliefase Tacit în capitolul al II-lea al biografiei, Senecio fusese de asemenea executat. Într-un fel Tacit se autoacuză, cel puţin de pasivitate obedientă, în cazul tuturor acestor crime. Nu incidental el declară că „noi“, *nos,* senatorii, i-am arestat pe cei doi fraţi şi ne-am făcut răspunzători de uciderea lui Senecio.

[118] Într-adevăr, Tacit şi soţia sa nu se mai aflau la Roma din 89 ori 90 d. C. Anterior, în 88, adică în timpul unei cariere senatoriale lin desfăşurate sub Domiţian, Tacit fusese praetor şi sacerdot roman. Ulterior, în ultimii ani ai vieţii lui Iulius Agricola, Tacit administrase o provincie imperială sau comandase o legiune, probabil pe Rin ori în apropierea acestui fluviu. În continuare, biograful se va referi la mâhnirea lui Agricola, care şi-a dat sufletul înainte de a-şi vedea pentru ultima oară fiica şi ginerele.

[119] Manii sunt, fireşte, decedaţii imaginaţi ca zeităţi. Numeroşi filosofi şi scriitori antici opinau, nu fără anumite ezitări, că ar exista o nemurire parţială. Conform acestei concepţii, sufletele de elită ar beneficia de o anumită imortalitate.

pace, iar pe noi, cei din familia ta, cheamă-ne stăruitor, de la durerea fără vlagă, prilejuită de pierderea ta şi de o jale femeiască, la priveliştea virtuţilor tale, pe care nu trebuie să le bocim şi să le plângem. 2. Mai degrabă se cuvine să te cinstim prin admiraţie şi cu laude nemuritoare, iar, dacă natura ne va sprijini, prin imitarea ta: aceasta este adevărata cinstire, aceasta este pietatea fiecăruia dintre cei foarte apropiaţi de tine. 3. În fapt, la aceasta le-aş îndemna pe fiica şi pe soţia ta, ca astfel să venereze amintirea tatălui, astfel să venereze amintirea soţului, ca să-şi depene în sufletul lor faptele şi spusele lui, să îmbrăţişeze, în mintea lor, mai degrabă înfăţişarea spiritului lui decât pe cea a trupului, nu pentru că aş socoti că ar trebui supuse opreliştii chipurile plăsmuite în marmură ori în bronz.“ Dar, ca şi feţele oamenilor, imaginile sunt slabe şi menite pieirii. Doar forma minţii e veşnică, pe care poţi s-o păstrezi şi s-o redai nu printr-o materie străină şi prin meşteşug destoinic, ci prin purtarea ta. 4. Tot ceea ce am îndrăgit la Agricola, tot ceea ce am admirat la el rămâne şi va rămâne în sufletele oamenilor, în veşnicia timpurilor, în faima înfăptuirilor lui. Căci pe mulţi dintre cei vechi uitarea i-a îngropat, ca şi cum ar fi fost lipsiţi de glorie şi necunoscuţi: Agricola va fi povestit viitorimii şi va supravieţui astfel încredinţat acesteia.

Britannia în epoca Principatului